

**ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΟ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΣΧΟΛΗ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΓΕΩΠΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΑΙΤΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑΣ ΤΡΟΦΙΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΤΕΧΝΟΛΟΓΩΝ ΓΕΩΠΟΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ**

Διεύθυνση: Σίνδος, Θεσσαλονίκη

Τηλ.: +30 2310 013335, Fax: - E-mail: skoutsou@farm.teithe.gr

ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: Σταυριανή Κουτσού, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

**Διερεύνηση του πολυλειτουργικού ρόλου των
κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων στις μειονοτικές
περιοχές του βορείου Έβρου**

Δρ. Σταυριανή Κουτσού Επ. Υπεύθυνη

Δρ. Βασιλική Λάγκα

Δρ. Ζαφείρης Άμπας

Δρ. Βασίλειος Σκαπέτας

Δρ. Βασίλειος Μπαμπίδης

Δρ. Σταυρούλα Κυρίτση

Δρ. Αθανάσιος Ράγκος

Ιωάννης Μητσόπουλος

Θεόδωρος Μανουσίδης

Θεοδώρα Τζιβάρα

Βασίλειος Στεφανής

Αλή Απτουραχμάν

Θεσσαλονίκη, 2015

**ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΤΟΙΧΕΙΩΝ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ
ΠΟΥ ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΡΕΥΝΩΝ**

Τίτλος Ερευνητικού προγράμματος: Διερεύνηση του πολυλειτουργικού ρόλου των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων στις μειονοτικές περιοχές του βορείου Έβρου

Συνεργαζόμενα Τμήματα: Τεχνολόγων Γεωπόνων (ΑΤΕΙΘ), Αγροτικής Ανάπτυξης (ΔΠΘ)

Επιστημονικά Υπεύθυνος: Σταυριανή Κουτσού, Αν. Καθηγήτρια ΑΤΕΙΘ

Επιστημονικοί συνεργάτες:

Δρ. Βασιλική Λάγκα, Ζωοτέχνης, Καθηγήτρια ΑΤΕΙΘ
Ζαφείρης Άμπας, Ζωοτέχνης, Αν. Καθηγητής ΔΠΘ
Βασίλειος Σκαπέτας, Ζωοτέχνης, Αν. Καθηγητής ΑΤΕΙΘ, Ζωοτέχνης
Βασίλειος Μπαμπίδης, Αν. Καθηγητής ΑΤΕΙΘ, Ζωοτέχνης
Σταυρούλα Κυρίτση, Καθηγήτρια Εφαρμογών, Ζωοτέχνης
Ιωάννης Μητσόπουλος, Επικ. Καθηγητής ΑΤΕΙΘ, Ζωοτέχνης

Εξωτερικοί επιστημονικοί συνεργάτες

Αθανάσιος Ράγκος, Γεωπόνος – Γεωργοοικονομολόγος
Θεόδωρος Μανουσίδης, Ζωοτέχνης, Υπ. Διδάκτορας ΔΠΘ
Θεοδώρα Τζιβάρα, Γεωπόνος
Βασίλειος Στεφανής, Γεωπόνος

Απασχοληθέντες φοιτητές

Αλή Απτουραχμάν (Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης ΔΠΘ)

Διάρκεια Ερευνητικού Προγράμματος: 24 μήνες

Ποσό χρηματοδότησης Επιτροπής Ερευνών: 4.000,00€

Δημοσιεύσεις/παραρτήσεις εργασιών (έως τη στιγμή σύνταξης της έκθεσης):

1. Τέσσερις (4) ανακοινώσεις σε Διεθνή Συνέδρια
2. Δύο (2) δημοσιεύσεις σε πρακτικά συνεδρίων
3. Μία (1) υπό κρίση δημοσίευση σε διεθνές περιοδικό

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΕΡΙΛΗΨΗ	7
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	9
ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑΣ	12
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΕΡΕΥΝΑΣ	13
ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ	13
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ	20
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	22

Διερεύνηση του πολυλειτουργικού ρόλου των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων στις μειονοτικές περιοχές του βορείου Έβρου

Περίληψη

Η κρίση στον αγροτικό τομέα, η οποία άρχισε ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, σήμερα βιώνεται ιδιαίτερα έντονα από εκείνες τις εκμεταλλεύσεις που εφάρμοσαν εντατικά παραγωγικά συστήματα. Το ερώτημα που τίθεται είναι ποιες στρατηγικές εφαρμόζονται τόσο σε επίπεδο οικογενειακής εκμετάλλευσης, όσο και σε συλλογικό επίπεδο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κρίση. Σκοπός του Προγράμματος ήταν η συγκριτική διερεύνηση των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων της μουσουλμανικής μειονότητας που βρίσκεται στις ορεινές περιοχές του βορείου Έβρου και των εντατικών κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων της χριστιανικής περιοχής στις πεδινές περιοχές του Νομού, υπό το πρίσμα της οικονομικής κρίσης. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με επιτόπια έρευνα μέσω δομημένου ερωτηματολογίου, με προσωπικές συνεντεύξεις σε 41 εκμεταλλεύσεις μουσουλμάνων και 41 χριστιανών περιοχής το 2012 και το 2013. Σύμφωνα με τα αποτελέσματα της έρευνας, οι εντατικές εκμεταλλεύσεις, στην προσπάθειά τους να εκσυγχρονιστούν και να γίνουν ανταγωνιστικές στην αγορά, υιοθέτησαν κατά την προηγούμενη δεκαετία καινοτομίες μέσω πολύ σημαντικών επενδύσεων σε ζωικό κεφάλαιο, σε μηχανολογικό και κτιριακό εξοπλισμό, ενθαρρυμένοι από τις επιδοτήσεις που παρείχαν τα ευρωπαϊκά προγράμματα. Η μεγέθυνση και εντατικοποίηση του παραγωγικού συστήματος επέβαλε την πρόσληψη ξένου εργατικού δυναμικού (Βούλγαροι μετανάστες). Σήμερα η κρίση ουσιαστικά έφερε στην επιφάνεια τις εγγενείς διαρθρωτικές τους αδυναμίες, αναδεικνύοντας κυρίως αστοχίες στη λήψη στρατηγικών αποφάσεων, όταν το κεφάλαιο ήταν εύκολα διαθέσιμο. Οι κτηνοτρόφοι της μουσουλμανικής μειονότητας δεν πραγματοποίησαν σημαντικές επενδύσεις, συνέχισαν να αξιοποιούν το διαθέσιμο οικογενειακό εργατικό δυναμικό πριν και κατά τη διάρκεια της κρίσης. Η γυναίκα διαδραματίζει πρωταγωνιστικό ρόλο στις εκμεταλλεύσεις αυτές, παρέχει χειρωνακτική και διαχειριστική εργασία και συγχρόνως είναι το κύτταρο του νοικοκυριού και της αγροτικής κοινότητας. Τούτο γιατί είναι σύνθητες φαινόμενο οι άντρες να απασχολούνται σε άλλους τομείς της οικονομίας στην ευρύτερη περιοχή (δασοκομία ή κατασκευές) ή μεταναστεύουν προς άλλες περιοχές της χώρας ή το εξωτερικό. Εν κατακλείδι, η μουσουλμανική μειονότητα αντιμετωπίζει την κρίση με μικρές απώλειες, σε αντίθεση προς τη χριστιανική που δεν κατορθώνει να βρει τις ισορροπίες της, και επαναανακαλύπτει τις αξίες της συλλογικής δράσης και της γυναικείας εργασίας.

Λέξεις κλειδιά: κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, μουσουλμανική μειονότητα, Έβρος

Διερεύνηση του πολυλειτουργικού ρόλου των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων στις μειονοτικές περιοχές του βόρειου Έβρου

Δρ. Σταυριανή Κουτσού Επ. Υπεύθυνη

Δρ. Βασιλική Λάγκα

Δρ. Ζαφείρης Άμπας

Δρ. Βασίλειος Σκαπέτας

Δρ. Βασίλειος Μπαμπίδης

Δρ. Σταυρούλα Κυρίτση

Δρ. Αθανάσιος Ράγκος

Ιωάννης Μητσόπουλος

Θεόδωρος Μανουσιδής

Θεοδώρα Τζιβάρα

Βασίλειος Στεφανής

Αλή Απτουραχμάν

Εισαγωγή

Σκοπός του ερευνητικού προγράμματος είναι η εξέταση των ιδιαίτερων κοινωνικών, πολιτιστικών, διαχειριστικών και ζωοτεχνικών χαρακτηριστικών των μικρών κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων στις κοινότητες που κατοικούνται από μουσουλμάνους στο βόρειο Έβρο. Για το σκοπό αυτό μελετώνται τόσο οι εκμεταλλεύσεις των μουσουλμάνων κτηνοτρόφων, οι οποίες βρίσκονται υπό τη διαχείριση κυρίως των γυναικών-συζύγων, όσο και οι εκμεταλλεύσεις που ανήκουν στον χριστιανικό πληθυσμό της περιοχής, στις οποίες ο ρόλος της γυναίκας είναι πιο περιορισμένος. Η πολυδιάστατη αυτή προσέγγιση βασίζεται σε πρωτογενή επιτόπια έρευνα με προσωπικές συνεντεύξεις μέσω δομημένου ερωτηματολογίου. Το δείγμα περιλαμβάνει εκμεταλλεύσεις της γεωγραφικής περιοχής που κατοικείται από μουσουλμάνους, αλλά και εκμεταλλεύσεις των χριστιανικών περιοχών, ώστε να εντοπιστούν συγκλίσεις και αποκλίσεις μεταξύ τους. Η ανάλυση των δεδομένων της έρευνας περιλαμβάνει:

- Διερεύνηση των διαχειριστικών πρακτικών των εκμεταλλεύσεων στις δύο περιοχές έρευνας
- Διερεύνηση της κοινωνικής και πολιτιστικής διάστασης αυτών των εκμεταλλεύσεων, στοιχεία τα οποία διαμορφώνουν τον πολυλειτουργικό τους χαρακτήρα. Ιδιαίτερο άξονα αποτελεί ο ρόλος της γυναίκας στην εκμετάλλευση και στο αγροτικό νοικοκυριό
- Διερεύνηση των προοπτικών διατήρησης, βελτίωσης και προσαρμογής αυτών των εκμεταλλεύσεων στις συνθήκες που διαμορφώνει η πολιτική αγροτικής ανάπτυξης και η οικονομική κρίση.

Θεωρητικό πλαίσιο

Η κτηνοτροφία στον βόρειο Έβρο

Η κτηνοτροφία κατέχει σημαντική θέση στην ελληνική οικονομία, καθώς, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (2012), συνεισφέρει με 2.6% στο ΑΕΠ της

χώρας. Στον κλάδο απασχολούνται 380.000 οικογένειες και οι εργαζόμενοι σ' αυτόν αντιπροσωπεύουν το ένα τρίτο του εργατικού δυναμικού του πρωτογενή τομέα. Η αιγοπροβατοτροφία (8 εκατομμύρια πρόβατα και 5.5 εκατομμύρια αίγες) είναι ένας πολύ σημαντικός κλάδος από οικονομική, πολιτισμική και περιβαλλοντική άποψη, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα του κλάδου αξιοποιεί τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές της χώρας μέσω των εκτατικών συστημάτων εκτροφής, ενώ οι άλλοι κλάδοι (αγελαδοτροφία, πτηνοτροφία, χοιροτροφία) εντοπίζονται στις πεδινές περιοχές της χώρας και σε εντατικά συστήματα εκτροφής (Καρελάκης κ.α., 2012). Πέρα από τα εκτατικά συστήματα εκτροφής, κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες εφαρμόστηκαν εντατικά συστήματα αιγοπροβατοτροφίας σε πεδινές περιοχές, με πολύ σημαντικές επενδύσεις σε υπερσύγχρονες μονάδες.

Στην περιοχή του Βόρειου Έβρου δραστηριοποιούνταν 632 αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις στις οποίες εκτρέφονται 68.466 αιγοπρόβατα (ΕΛΣΤΑΤ, 2012). Οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις του κλάδου στο Βόρειο Έβρο είναι μικτές, όπως συνηθίζεται και σε όλη την Ελλάδα, δηλαδή εκτρέφουν εκτός από πρόβατα και έναν αριθμό αιγών. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εκμεταλλεύσεων (81,1%) εκτρέφει κοπάδια που δεν ξεπερνούν τα 300 πρόβατα, γεγονός που δείχνει την τάση επικράτησης εκμεταλλεύσεων μικρού έως και μεσαίου μεγέθους. Πολύ μικρός είναι ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων που εκτρέφουν πάνω από 300 πρόβατα (το 8,3% των εκμεταλλεύσεων) στις οποίες όμως εκτρέφονται το 33,1% των προβάτων του Βόρειου Έβρου.

Σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα, στην πεδινή περιοχή υπάρχει ένας πυρήνας αιγοπροβατοτρόφων που εφάρμοσαν εντατικά συστήματα παραγωγής, μέσω σημαντικών επενδύσεων σε ζωικό κεφάλαιο, σε κτιριακό και μηχανολογικό εξοπλισμό. Παρά τις επιδοτήσεις, το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων αυτών πραγματοποιήθηκε μέσω δανείων. Οι επενδύσεις, όμως, που πραγματοποιήθηκαν συχνά δεν ήταν ορθολογικές, βασίστηκαν δε σε ελλιπή δεδομένα, που οδήγησαν σε υπερεκτίμηση της αποτελεσματικότητάς τους. Η μείωση των εισοδημάτων που επέφερε η κρίση επηρέασε όσους πραγματοποίησαν τέτοιες επενδύσεις. Η κατάσταση έγινε απολύτως ασφυκτική όταν οι γαλακτοβιομηχανίες έπαψαν να είναι συνεπείς στις πληρωμές του γάλακτος. Στις σημερινές συνθήκες, μερίδα των προβατοτρόφων αδυνατούν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους προς τις τράπεζες, γεγονός που τους θέτει μπροστά στην πιθανότητα μιας χρεοκοπίας. Εκτός, λοιπόν, από την επίδραση της χρηματοπιστωτικής κρίσης, η οποία επηρέασε το γενικότερο οικονομικό περιβάλλον, η φύση και το μέγεθος των επενδύσεων αυτών αποτέλεσαν κύριους παράγοντες που συνέτειναν στη μείωση των εισοδημάτων.

Οι μουσουλμάνοι αποτελούν μια μειονότητα που κατοικεί στην οροσειρά της Ροδόπης στους Νομούς Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου. Ειδικότερα στην περιοχή του Έβρου κατοικούν στο βορειοδυτικό τμήμα του Νομού, στα σύνορα με τη Βουλγαρία, σε αμιγώς μουσουλμανικές κοινότητες. Ο χώρος αυτός φέρει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που συνίστανται τόσο στις ιδιαιτερότητες του τοπίου (ορεινή περιοχή), όσο και στον πληθυσμό. Ιστορικά ορεσίβιος πληθυσμός, η κύρια οικονομική δραστηριότητά τους ήταν και συνεχίζει να είναι η κτηνοτροφία, με την επικράτηση μικρών εκμεταλλεύσεων εντάσεως εργασίας.

Ο ρόλος των εκμεταλλεύσεων αυτών είναι πολυλειτουργικός και υπερβαίνει τη συμβατική τους λειτουργία, η οποία συνίσταται στην εξασφάλιση εισοδημάτων και στην παροχή απασχόλησης στην αγροτική οικογένεια. Οι μικρές αυτές εκμεταλλεύσεις διαθέτουν μια ιδιαίτερη κοινωνική διάσταση, καθώς είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με το αγροτικό νοικοκυριό και διαμορφώνουν ουσιαστικά την πολιτισμική ταυτότητα της περιοχής και το γεωργικό της τοπίο. Τα πολυλειτουργικά αυτά στοιχεία μπορούν να αξιοποιηθούν στην ανάπτυξη της περιοχής, μέσω της διαφοροποίησης της αγροτικής οικονομίας (Καν. 1698/2005 και πλέον Καν. 1305/2013), ως μια διαδικασία ανάπτυξης «εκ των έσω», η οποία αξιοποιεί εγγενή πλεονεκτήματα σε τοπικό επίπεδο. Επιπλέον, η διατήρηση αυτών των εκμεταλλεύσεων στην παραγωγή, σε βάθος χρόνου, υποδεικνύει την παρουσία ιδιαίτερων στοιχείων στη διαχείρισή τους, τα οποία τις καθιστούν ικανές να επιβιώνουν σε μεταβαλλόμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες.

Το προφίλ της οικονομικής κρίσης στην κτηνοτροφία

Η πορεία της κρίσης στην ελληνική γεωργία είχε ήδη ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1990, ωστόσο δεν άρχισε να γίνεται αισθητή παρά μόνο τη δεκαετία του 2000. Ένας από τους δείκτες που αποτυπώνουν αυτή την πορεία είναι το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα (ΓΟΕ). Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία (Eurostat, 2011), η πτώση του ήταν σταθερή μετά το 1994 και κατέληξε το 2010 στο μισό περίπου του επιπέδου του 1993. Με άλλα λόγια, μέσα σε 15 χρόνια, το συνολικό καθαρό εισόδημα που απομένει στις ελληνικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις μειώθηκε περίπου στο μισό (Καρανικόλας & Μαρτίνος, 2012, Μπουρδάρας, 2008, Μπουρδάρας, 2005). Η κατάσταση αυτή δείχνει με τον καλύτερο τρόπο όχι μόνο τα χρονίζοντα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας, αλλά και το πόσο εξαρτώμενη και ευάλωτη είναι στις αλλαγές του θεσμικού πλαισίου της ΕΕ.

Είναι γεγονός ότι μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΕ (1981) η χώρα απομακρύνθηκε από τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα. Από την άλλη πλευρά, η αναζήτηση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών γεωργικών προϊόντων βασίστηκε στην επιδίωξη της μείωσης του κόστους παραγωγής, παρά στην υιοθέτηση στρατηγικών προσέγγισης φωλιών αγορών ή εστίασης σε συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά, δηλαδή σε ένα επίπεδο που δεν θα μπορούσε να αντεπεξέλθει επιτυχώς, γιατί έλειπαν εκ των πραγμάτων δύο βασικές προϋποθέσεις: η άφθονη γεωργική γη ή/και το πολύ χαμηλό κόστος εργασίας (Καρανικόλας & Μαρτίνος, 2012). Η επιδίωξη της μείωσης του κόστους παραγωγής προσανατόλισε την αγροτική διαρθρωτική πολιτική που εφαρμόστηκε για πολλά χρόνια στη χώρα στην προώθηση της εντατικοποίησης των εκμεταλλεύσεων, η οποία εκφράστηκε μέσω των επενδύσεων (στις περισσότερες των περιπτώσεων υπερβολικές): στη μεν γεωργία στην εκμηχάνιση ή/και την άρδευση (Καρανικόλας & Μαρτίνος, 2012), στη δε κτηνοτροφία στην ενσταβλισμένη εκτροφή ζώων. Ωστόσο, λόγω του μικρού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων, ήταν προφανές ότι με αυτή την πολιτική ήταν αδύνατο να γίνουν ανταγωνιστικά τα ελληνικά γεωργικά προϊόντα τόσο στην εγχώρα, όσο και στη διεθνή αγορά. Η πολιτική αυτή συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της

τελευταίας δεκαετίας, όπου ήταν εμφανέστατη η πορεία των γεωργικών εισοδημάτων, όπως φάνηκε παραπάνω.

Οικογενειακή και γυναικεία εργασία

Πολλοί μελετητές συμφωνούν ότι η ευελιξία, ως ένα από τα κύρια χαρακτηριστικά των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων, τους δίνει τη δυνατότητα να επιβιώσουν κάτω από ασταθείς κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες. Μία από τις πηγές της ευελιξίας αυτής έγκειται στη χρήση της απλήρωτης οικογενειακής εργασίας όλων των μελών του αγροτικού νοικοκυριού (ο σύζυγος, η σύζυγος, τα παιδιά και μερικές φορές και άλλα πρόσωπα με σχέσεις συγγένειας). Όταν είναι απαραίτητο, οι οικογενειακές εκμεταλλεύσεις μπορούν να προσφεύγουν στους δικούς τους εργασιακούς πόρους, προκειμένου να επιβιώσουν (Holzner, 2008).

Επί του παρόντος, η οικονομική κρίση στην Ελλάδα προκαλεί την ευελιξία των οικογενειακών εκμεταλλεύσεων για ακόμα μια φορά, δημιουργώντας ζητήματα των οποίων η επίλυση απαιτεί μια ποικιλία από οργανωτικές στρατηγικές. Οι στρατηγικές αυτές περιλαμβάνουν συνήθως την πολυδραστηριότητα (Price and Evans, 2006), όταν μέλη της οικογένειας αναζητούν απασχόληση εκτός του οικογενειακού αγροκτήματος ώστε να το στηρίξουν. Ωστόσο, οι γενικευμένες συνέπειες της κρίσης και σε μεγάλο βαθμό η αύξηση της ανεργίας σε όλους τους τομείς, δεν επιτρέπει στις εκμεταλλεύσεις να επιλέξουν αυτή τη στρατηγική, αλλά υποχρεώνει τα μέλη της οικογένειας που εργάστηκαν σε άλλους τομείς της οικονομίας σε περιόδους ευημερίας να επιστρέψουν στην εκμετάλλευση (Psychoudakis, 1998).

Ο ρόλος της γυναίκας στην οικογενειακή εκμετάλλευση έχει τροποποιηθεί κατά τη μεταπολεμική περίοδο, καθώς η εκμηχάνιση της γεωργίας οδήγησε σε μια γενική «αρρενοποίηση» του αγροτικού τομέα (Saugeres, 2002). Οι γυναίκες έγιναν «βοηθοί» ή απομακρύνθηκαν εντελώς από τη γεωργική εκμετάλλευση και είτε απομονώθηκαν στο νοικοκυριό, είτε απασχολήθηκαν σε άλλους τομείς της οικονομίας. Παράλληλα, σε πολλές περιπτώσεις, το έργο των αρσενικών μελών της οικογένειας υποστηρίχθηκε από μισθωμένη εργασία, συνήθως μεταναστών. Παρ' όλα αυτά, δεν ήταν εύκολο για τις εκμεταλλεύσεις να υποκαταστήσουν την ποιότητα της γυναικείας εργασίας. Όπως επισημαίνουν οι Herron και Skinner (2012), η εργασία των γυναικών διαθέτει ιδιαίτερα συναισθηματικά στοιχεία «... ζωτικής σημασίας για τη βιωσιμότητα ανθρώπων και τόπων».

Ανασκόπηση της βιβλιογραφίας

Η μελέτη εκτατικών κτηνοτροφικών συστημάτων, όπως αυτά που επικρατούν στις μειονοτικές περιοχές του βορείου Έβρου, έχουν αποτελέσει αντικείμενο μεγάλου αριθμού εργασιών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, ενώ η ανάπτυξη πολλών ορεινών-ημιορεινών περιοχών είναι άρρηκτα δεμένη με παραδοσιακά συστήματα εκτροφής, η εγκατάλειψη των οποίων οδηγεί στην εγκατάλειψη της υπαίθρου και στην υποβάθμιση του περιβάλλοντος, γεγονός που ενδιαφέρει όλο και μεγαλύτερο τμήμα της κοινωνίας (Jones H.G 1986, Laga B., 1984, 1986, Λάγκα, 1980, 1988, Χατζημηνάογλου, 1997, Laga et al., 1989, 2003, 2004, Chassany et al., 1996, Λάγκα κ.ά, 2003, Katanos et al., 2003, 2003, Hatziminaoglou & Boyazoglou, 2004, Humphreys, 2006). Η μελέτη των

χαρακτηριστικών των εκμεταλλεύσεων παραδοσιακών συστημάτων εκτροφής έχει αντιμετωπιστεί στη βιβλιογραφία ως ένα σύνολο τεχνικών που είναι οι μόνες που μπορούν να αξιοποιήσουν όλη την κλίμακα των ορεινών-ημιορεινών εκτάσεων και των μη ευνοημένων γενικά περιοχών (Milchunas et al., 1988, Capillon, 1993, Davidson, 1993, Chaves et al., 2004, Cournut et al. 2004, Dubeuf, 2004,2005, Holecek et al., 2004, Chimenti et al., 2006, IPCC, 2007). Στη διεθνή βιβλιογραφία, η ολοκληρωμένη μελέτη (ζωοτεχνική, κοινωνικοοικονομική, πολιτιστική, οικολογική) των συστημάτων εκτροφής αποτελεί συχνά αντικείμενο της έρευνας (Landais, 1996, Nonaka, 1997, Girard et al., 2001, Hervieu, 2001, Dufourcq, 2003). Η ανάπτυξη ορεινών και μειονεκτικών περιοχών μέσω της ανάδειξης πολυλειτουργικών χαρακτηριστικών της γεωργίας (ανάπτυξη «εκ των έσω») έχει προταθεί στη βιβλιογραφία (ενδεικτικά, Jervell and Jolly, 2003). Με το ζήτημα της συνεισφοράς των τοπικών παραδοσιακών προϊόντων στην αγροτική ανάπτυξη έχουν ασχοληθεί οι Anthoroulou and Koutsou (2010), οι οποίες εισήγαγαν και τη διάσταση της γυναικείας επιχειρηματικότητας στην ανάλυση.

Μεθοδολογία έρευνας

Η έρευνα στο πλαίσιο του Έργου πραγματοποιήθηκε το 2012-2013 σε δύο επίπεδα. Στο πρώτο διαμορφώθηκε δομημένο ερωτηματολόγιο με συνδυασμό ερωτήσεων ανοιχτού και κλειστού τύπου το οποίο απευθύνθηκε σε γυναίκες κτηνοτρόφους μουσουλμάνες, οι οποίες κατοικούν στο δυτικό τμήμα του βορείου Έβρου. Οι ερωτήσεις αφορούσαν τις διαχειριστικές πρακτικές στην εκμετάλλευση, την απασχόληση, τη μεταποίηση προϊόντων και την κοινωνική ζωή/συνεργασία στις αγροτικές κοινότητες. Πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις και συμπληρώθηκαν συνολικά 41 ερωτηματολόγια. Το δεύτερο ερωτηματολόγιο διαμορφώθηκε αντίστοιχα και περιελάμβανε επιπλέον οικονομικά στοιχεία εκμεταλλεύσεων που δραστηριοποιούνται στην πεδινή περιοχή του βόρειου Έβρου. Και σε αυτή την περιοχή πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις και συμπληρώθηκαν 41 ερωτηματολόγια.

Αποτελέσματα έρευνας

Εντατικό σύστημα παραγωγής

Στον Πίνακα 1 παρατίθενται βασικά χαρακτηριστικά των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων του δείγματος για τις δύο περιόδους που εξετάζονται. Συνολικά ερευνήθηκαν 41 εκμεταλλεύσεις από τις οποίες αντλήθηκαν τεχνικοοικονομικά δεδομένα για τις περιόδους 2010 και 2013-2014. Μεταξύ των χαρακτηριστικών που ελήφθησαν υπόψη στην ανάλυση, η εφαρμογή βόσκησης αποτέλεσε βασικό κριτήριο για την κατανόηση των εξελίξεων στον κλάδο της αιγοπροβατοτροφίας στην πεδινή περιοχή. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, το 2010 7 από τις 41 εκμεταλλεύσεις εφάρμοζαν εντατικό σύστημα εκτροφής και δεν στηρίζονται στη βόσκηση. Πρόκειται για αμιγώς προβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες επένδυσαν σε ζωικό κεφάλαιο υψηλής αξίας (κυρίως φυλές Χίου και Lacaune). Εντούτοις, το 2013 ακόμα και αυτές οι εκμεταλλεύσεις ξεκίνησαν την εφαρμογή βόσκησης, ώστε να περιορίσουν τις δαπάνες χορήγησης χονδροειδών ζωοτροφών. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των 34

εκμεταλλεύσεων, οι οποίες εφαρμόζαν βόσκηση το 2010, επέκτεινε την εφαρμογή της μέχρι το 2013.

Μια από τις βασικές επιπτώσεις της οικονομικής δυσπραγίας διαφαίνεται στη μείωση του μέσου μεγέθους των κοπαδιών, από 246,2 αιγοπρόβατα το 2010 σε 214,3 το 2013. Πρόκειται για μείωση κατά 13% περίπου, η οποία συνεπάγεται χαμηλότερο βαθμό αξιοποίησης του διαθέσιμου σταθερού κεφαλαίου και κυρίως του κτηριακού εξοπλισμού. Η βασικότερη αιτία της μείωσης του μέσου μεγέθους των κοπαδιών είναι η αδυναμία συνέχισης της διαχείρισης σχετικά μεγάλων εκτροφών, λόγω αφενός της οικονομικής στενότητας, που δεν επιτρέπει την προμήθεια ζωοτροφών, όσο και η μείωση της χρήσης ξένης μισθωμένης εργασίας. Ως συνέπεια, περιορίζεται η πωλούμενη ποσότητα γάλακτος και κρέατος, κατά περίπου 20% και 13,5% αντίστοιχα. Καθίσταται προφανής ο περιορισμός του κύκλου εργασιών των εκμεταλλεύσεων καθώς και η ουσιαστική μείωση της παραγωγικότητάς τους.

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικά του δείγματος των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

	2010	2013
1. Αριθμός εκμεταλλεύσεων	41	41
Εφαρμογή βόσκησης	34	41
2. Μέσο μέγεθος κοπαδιού	246,2	214,3
3. Μέση πωλούμενη ποσότητα γάλακτος (τον.)	33,2	26,6
4. Μέση ποσότητα πωλούμενου κρέατος (kg)	1715,6	1482,3
5. Έτος ίδρυσης		
Πριν το 2005	32	
2005 και έπειτα	9	

Στον Πίνακα 2 παρατίθενται τεχνικά και οικονομικά δεδομένα που αφορούν τη «μέση» αντιπροσωπευτική εκμετάλλευση των 41 εκμεταλλεύσεων του δείγματος. Μεταξύ των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων της έρευνας συγκαταλέγεται η μείωση της καλλιεργούμενης έκτασης για παραγωγή ζωοτροφών. Πράγματι, παρατηρείται μια μείωση κατά 8% και 26% περίπου στην καλλιεργούμενη ξηρική και αρδευόμενη έκταση αντίστοιχα. Οι κυριότεροι παράγοντες που οδήγησαν σε αυτήν την εξέλιξη εντοπίζονται στην αύξηση των τιμών των αναλωσίμων της φυτικής παραγωγής (σπόρων, λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων αλλά και του πετρελαίου). Έτσι, ενώ θα ανέμενε κανείς πως οι αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις θα κατέφευγαν στη χορήγηση ιδιοπαραγόμενων ζωοτροφών, η έλλειψη κεφαλαίου κατέστησε ουσιαστικά αδύνατη την προμήθεια αναλωσίμων και δεν επέτρεψε, έτσι, την περαιτέρω σύνδεση της ζωικής παραγωγής με τη φυτική. Αντίθετα, οι εκμεταλλεύσεις στράφηκαν περισσότερο προς τη βόσκηση για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών των ζώων.

Σε αυτήν ακριβώς τη διαφοροποίηση στη διαχείριση του κοπαδιού οφείλεται η μείωση της μέσης απόδοσης των κοπαδιών σε γάλα. Η μείωση αυτή αντιστοιχεί σε 8% περίπου (από 125,4 σε 115,3 κιλά/θηλυκό γαλακτοπαραγωγής) και αντανακλά τη μείωση της χορήγησης καρπού και συμπυκνωμένων ζωοτροφών,

γενικότερα, η οποία υποκαθίσταται από τη βόσκηση. Η αύξηση των τιμών των δημητριακών (καλαμπόκι, σιτάρι, κριθάρι) σε συνδυασμό με την αύξηση των μεταβλητών δαπανών της φυτικής παραγωγής αποτελούν τον βασικό παράγοντα μείωσης των αποδόσεων, ενώ η έλλειψη ρευστότητας, η οποία καταγράφηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο σε αρκετές εκμεταλλεύσεις, λόγω καθυστέρησης πληρωμής από τις γαλακτοβιομηχανίες, εντείνει τις δυσκολίες στη λειτουργία των εκμεταλλεύσεων. Σημειώνεται ότι ειδικά σε εκμεταλλεύσεις που εκτρέφουν φυλές υψηλής παραγωγικότητας, η αδυναμία χορήγησης ζωοτροφών δεν επιτρέπει την αξιοποίηση των θετικών χαρακτηριστικών των εκτρεφόμενων ζώων.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Πίνακα 2, η μετάβαση από το 2010 στο 2013 επέφερε μια αύξηση στην καταβαλλόμενη εργασία στην εκμετάλλευση. Έτσι, ενώ το 2010 η απαιτούμενη εργασία ήταν 31,6 ώρες/προβατίνα, διαμορφώνεται σε 35,0 ώρες/προβατίνα το 2013. Φαίνεται πως η γεωργική/κτηνοτροφική οικογένεια επιχειρεί να υποκαταστήσει το συντελεστή παραγωγής «κεφάλαιο» με την εργασία, ώστε να συνεχίσει να διαχειρίζεται την οικογενειακή εκμετάλλευση. Πράγματι, η μεταβολή αυτή συνοδεύεται από μια αντίστοιχη αύξηση των ωρών οικογενειακής καταβαλλόμενης εργασίας (από 24,3 σε 31,8 ώρες/προβατίνα) και μείωση της ξένης καταβαλλόμενης εργασίας (από 7,3 σε 3,2 ώρες/προβατίνα). Επαληθεύεται, λοιπόν, η επιλογή μιας στρατηγικής «αναδίπλωσης» της οικογένειας, καθώς επιδιώκεται η μείωση της καταβαλλόμενης αμοιβής της ξένης εργασίας και η υποκατάστασή της από την οικογενειακή, της οποίας το εναλλακτικό κόστος χρήσης (η αμοιβή της) είναι χαμηλότερη.

Όπως προκύπτει από την περιγραφική ανάλυση των δεδομένων του δείγματος, μόλις 3 από τις συζύγους των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων (ποσοστό 7,3%) εργάζονται συστηματικά εκτός της εκμετάλλευσης. Από τις υπόλοιπες, οι πιο πολλές απασχολούνται αποκλειστικά στο νοικοκυριό και στην ανατροφή των τέκνων. Έτσι, κατά την περίοδο της κρίσης, η εκμετάλλευση κατέφυγε στη «φτηνή» και άμεσα διαθέσιμη εργασία της συζύγου. Το 2013 η απασχόληση των συζύγων ήταν μια κοινή στρατηγική αντιμετώπισης της οικονομικής δυσπραγίας, η οποία παρατηρήθηκε σε 36 από τις 41 εκμεταλλεύσεις του δείγματος, η οποία, ανάλογα με το μέγεθος και τις ανάγκες της εκμετάλλευσης, ήταν part-time ή full-time. Συγχρόνως, από τις εκμεταλλεύσεις που δεν αποτελούν την κύρια πηγή εισοδήματος και απασχόλησης της οικογένειας, οι οποίες βρέθηκαν να είναι οι 8 από τις 41, μόλις οι 2 απασχολούσαν ξένο εργατικό δυναμικό και μάλιστα για μια περιορισμένη περίοδο στη διάρκεια του έτους.

Πίνακας 2. Τεχνικά και οικονομικά δεδομένα του δείγματος των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

	2010	2013
1. Καλλιεργούμενη έκταση (στρ.)		
Ξηρική	70,4	64,6
Αρδευόμενη	71,1	52,4
2. Απόδοση γάλακτος (kg/προβατίνα)	125,4	115,3
3. Μέση τιμή γάλακτος (€/kg)	0,92	0,93
4. Μέση τιμή κρέατος αμνού (€/kg)	4,45	4,12
5. Απαιτούμενη εργασία	31,6	35,0

Οικογενειακή (ώρες/προβατίνα)	24,3	31,8
Μισθωμένη (ώρες/προβατίνα)	7,3	3,2

Η σύγκριση των μέσων τιμών του γάλακτος και του κρέατος αναδεικνύουν την επίδραση της συλλογικής δράσης των παραγωγών στην οικονομικότητα των εκτροφών τους. Πρόκειται για τα δύο κύρια προϊόντα των εκμεταλλεύσεων του δείγματος. Ενώ, λοιπόν, η τιμή του κρέατος αμνού παρουσιάζει μείωση κατά 7,5% περίπου, η μέση τιμή του γάλακτος παρουσιάζει μια μικρή αύξηση από 0,92 σε 0,93 €/kg. Η πρώτη διαμορφώνεται ατομικά για κάθε παραγωγό, ενώ η δεύτερη επηρεάζεται άμεσα από τη συλλογική διαπραγμάτευση των παραγωγών που είναι μέλη του Συνεταιρισμού. Δεδομένης της αύξησης του κόστους παραγωγής των αγοραζόμενων ζωοτροφών, η αύξηση αυτή κρίνεται μικρή και δεν μπορεί να αντισταθμίσει τις εισοδηματικές απώλειες. Εντούτοις, παρέχει μια χαρακτηριστική εικόνα των αποτελεσμάτων της λειτουργίας του Συνεταιρισμού.

Στον Πίνακα 3 παρατίθεται συγκριτικά η διάρθρωση των δαπανών παραγωγής των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων το 2010 και το 2013. Το κύριο συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί είναι η επιβεβαίωση της εντατικοποίησης των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων ως προς το κεφάλαιο, καθώς οι δαπάνες κεφαλαίου συμμετέχουν κατά τα δύο τρίτα περίπου στη διαμόρφωση των συνολικών δαπανών. Η διάρθρωση των δαπανών κατά τις δύο εξεταζόμενες περιόδους δε μεταβάλλεται ουσιαστικά, ενώ παρατηρείται και μια μικρή σχετικά μείωση των συνολικών δαπανών κατά 4% περίπου. Η μείωση αυτή προκαλείται από μια μικρή μείωση του ενοικίου του εδάφους και από μια μείωση των δαπανών κεφαλαίου. Εντούτοις, ενώ μειώνονται οι συνολικές παραγωγικές δαπάνες, οι δαπάνες ανά προβατίνα αυξάνονται το 2013 σε 347,0€ από 314,4€ το 2010.

Πίνακας 3. Σύνθεση των παραγωγικών δαπανών των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

	2010			2013		
	€	€/προβατίνα	(%)	€	€/προβατίνα	(%)
Ενοίκιο εδάφους	4947,0	20,1	6,4	3581,9	16,7	4,8
Δαπάνες εργασίας	21725,3	88,2	28,1	21887,9	102,1	29,4
<i>Τεκμαρτές</i>	18143,1	73,7	23,4	20437,9	95,4	27,5
<i>Καταβαλλόμενες</i>	3582,1	14,5	4,7	1450,0	6,8	1,9
Δαπάνες κεφαλαίου	50756,1	206,1	65,6	48884,7	228,1	65,7
<i>Μεταβλητό κεφάλαιο</i>	28060,6	114,0	36,2	26189,2	122,2	35,2
<i>Λοιπές δαπάνες ζωικής παραγωγής</i>	6248,7	25,4	8,1	4614,7	21,5	6,2
<i>Αγορά ζωοτροφών</i>	12757,6	51,8	16,5	11395,1	53,2	15,3
<i>Δαπάνες φυτικής παραγωγής</i>	9054,3	36,8	11,7	10179,4	47,5	13,7
<i>Σταθερό κεφάλαιο</i>	22695,5	92,2	29,3	22695,5	105,9	30,5
ΣΥΝΟΛΟ ΔΑΠΑΝΩΝ	77428,4	314,4	100,0	74354,5	347,0	100,0

Η σύνθεση αυτή των παραγωγικών δαπανών του 2013 οφείλει να ερμηνευτεί σε σχέση με τις τιμές των εισροών. Σε ό,τι αφορά το έδαφος, η μείωση

του ενοικίου οφείλεται σε αντίστοιχη μείωση του καταβαλλόμενου αλλά και του τεκμαρτού ενοικίου, εξελίξεις που πηγάζουν από τη μείωση της αξίας της γης στην περιοχή. Παρόλα αυτά, συνεκτιμώντας τα αποτελέσματα του Πίνακα 2, παρατηρεί κανείς ότι η μείωση της αξίας του εδάφους δεν αποτέλεσε κίνητρο για αύξηση του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων ως προς τους κλάδους φυτικής παραγωγής, λόγω των αυξημένων τιμών των εισροών και της οικονομικής δυσπραγίας. Έτσι, οι δαπάνες εδάφους ανά προβατίνα παρουσιάζουν μείωση από 20,1 σε 16,7€/προβατίνα.

Ως προς τις δαπάνες εργασίας συμμετέχουν κατά 29,4% επί των συνολικών το 2013 από 28,1% το 2010. Η αύξηση αυτή, σε συνδυασμό με τη μείωση του μέσου μεγέθους του κοπαδιού, συνεπάγονται ουσιαστική αύξηση των δαπανών εργασίας ανά προβατίνα, από 88,2€ σε 102,1€, εύρημα που επιβεβαιώνει την υποκατάσταση του κεφαλαίου από την εργασία. Μάλιστα, αποτυπώνεται η στροφή προς την οικογενειακή εργασία, η οποία συμμετέχει στη διαμόρφωση των συνολικών δαπανών κατά 27,5% το 2013 έναντι 23,4% το 2010.

Εξετάζοντας τις δαπάνες κεφαλαίου, προκύπτει ότι οι δαπάνες του σταθερού κεφαλαίου (απόσβεση, τόκοι, ασφάλιστρα, συντήρηση) είναι η βασικότερη πηγή δαπανών για τη «μέση» αντιπροσωπευτική εκμετάλλευση. Μάλιστα, η συμμετοχή τους στη διαμόρφωση των συνολικών δαπανών το 2013 παρουσιάζει μια ελαφρά αύξηση σε σχέση με το 2010 (από 29,3% σε 30,5%). Η ουσιαστική αύξηση των δαπανών σταθερού κεφαλαίου ανά προβατίνα (από 92,2 σε 105,9 €/προβατίνα) αναδεικνύει το πρόβλημα που πηγάζει από την ελλιπή αξιοποίηση των διαθέσιμων υποδομών, λόγω μείωσης του μεγέθους των κοπαδιών, η οποία συνεπάγεται μη ορθολογική αξιοποίηση των υπόλοιπων συντελεστών παραγωγής και εντείνει, εν τέλει, την αύξηση του κόστους παραγωγής.

Ως προς το μεταβλητό κεφάλαιο, παρατηρείται μείωση των συνολικών δαπανών για αγορά ζωοτροφών και τον κλάδο της ζωικής παραγωγής και αύξηση των δαπανών φυτικής παραγωγής. Όμως, όταν οι δαπάνες αυτές ανάγονται ανά προβατίνα, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση του κόστους διατροφής των ζώων, λόγω αύξησης των δαπανών για αγοραζόμενες ζωοτροφές (από 51,8 σε 53,2 €/προβατίνα), κυρίως όμως λόγω της επιβάρυνσης που προκύπτει από αύξηση των δαπανών φυτικής παραγωγής (από 36,8€/προβατίνα σε 47,5€/προβατίνα). Εδώ αποτυπώνονται οι επιπτώσεις της αύξησης του κόστους των εισροών, καθώς ενώ η διατροφή των κοπαδιών στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη βόσκηση, η εκμετάλλευση επιβαρύνεται με επιπλέον δαπάνες διατροφής, αν και χορηγεί μικρότερες ποσότητες ζωοτροφών. Το ίδιο επιβεβαιώνεται και εξετάζοντας τις συνολικές δαπάνες κεφαλαίου ανά προβατίνα, οι οποίες αυξάνονται από 206,1€ σε 228,1€.

Οι μεταβολές στα οικονομικά αποτελέσματα των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων του δείγματος παρατίθενται στον Πίνακα 4. Η ακαθάριστη πρόσδοδος της «μέσης» αντιπροσωπευτικής εκμετάλλευσης μειώνεται κατά 18% περίπου, ως αποτέλεσμα, κυρίως, της μείωσης του μέσου μεγέθους των κοπαδιών. Η ακαθάριστη πρόσδοδος ανά προβατίνα παρουσιάζει μείωση κατά 6,6% περίπου, η οποία αποτυπώνει την επίπτωση των μειωμένων αποδόσεων γάλακτος και των

χαμηλότερων τιμών κρέατος, ενώ περιορίζεται λόγω της επίτευξης καλύτερων τιμών γάλακτος, λόγω της συλλογικής διαπραγμάτευσης μέσω του Συνεταιρισμού.

Η μείωση της ακαθάριστης προσόδου είναι συγκριτικά υψηλότερη από τη μείωση των παραγωγικών δαπανών και αυτό συνεπάγεται την περαιτέρω αύξηση της ζημίας που παρουσιάζουν οι αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις. Ήδη από το 2010, η μέση αιγοπροβατοτροφική εκμετάλλευση λειτουργούσε με ζημία 39051,2€ ή 158,6€/προβατίνα, όμως το 2013 η ζημία αυξάνεται ουσιαστικά σε 43174,4€ ή σε 201,5€/προβατίνα. Είναι, έτσι, σαφές πως η λειτουργία των εντατικής μορφής εκμεταλλεύσεων ήταν ήδη μη συμφέρουσα από το 2010 και η χειροτέρευση του οικονομικού περιβάλλοντος απλά ενέτεινε το πρόβλημα.

Πίνακας 4. Οικονομικά αποτελέσματα των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

Οικονομικά αποτελέσματα	2010		2013	
	€	€/προβατίνα	€	€/προβατίνα
Ακαθάριστη πρόσοδος	38377,1	155,8	31180,1	145,5
Δαπάνες	77428,3	314,4	74354,5	347,0
Καθαρό κέρδος/Ζημία	-39051,2	-158,6	-43174,4	-201,5
Ακαθάριστο κέρδος	10316,5	41,9	4990,9	23,3
Πρόσοδος εργασίας	-17325,9	-70,4	-21286,4	-99,3
Γεωργικό εισόδημα	-5797,4	-23,5	-11123,0	-51,9

Η περιορισμένη ρευστότητα των εκμεταλλεύσεων αποτυπώνεται στο χαμηλό ακαθάριστο κέρδος που επιτυγχάνει η «μέση» αντιπροσωπευτική εκμετάλλευση του δείγματος. Πράγματι, το συνολικό ακαθάριστο κέρδος μειώνεται κατά 51,6% από το 2010 ως το 2013, ενώ όταν εκφράζεται ανά προβατίνα η μείωση αγγίζει το 44,3%. Δεδομένου ότι το ακαθάριστο κέρδος εκφράζει το χρηματικό ποσό που απομένει στον παραγωγό μετά την πληρωμή των άμεσων δαπανών του (δηλαδή των μεταβλητών δαπανών), καθίσταται προφανής η δυσχέρεια αντιμετώπισης των δαπανών σταθερού κεφαλαίου, εδάφους και εργασίας.

Μια ακόμα ενδιαφέρουσα παρατήρηση διαφαίνεται μέσα από την περαιτέρω μείωση της προσόδου εργασίας των εκμεταλλεύσεων. Η μείωση κατά 22,8% της προσόδου εργασίας δείχνει τη δυσχερή κατάσταση των εκμεταλλεύσεων. Συγχρόνως, όμως, αυτό που είναι σημαντικότερο είναι πως η πρόσοδος εργασίας είναι αρνητική, συνεπώς η απασχόληση στην αιγοπροβατοτροφική εκμετάλλευση δεν είναι συμφέρουσα, ακόμα και σε ένα οικονομικό περιβάλλον με ελάχιστες ή και μηδενικές ευκαιρίες απασχόλησης.

Προς την ίδια κατεύθυνση υποδεικνύει και το αρνητικό γεωργικό εισόδημα. Ήδη από το 2010 ήταν αρνητικό (-23,5€/προβατίνα), γεγονός που από τότε αναδεικνυε πως η «μέση» αντιπροσωπευτική αιγοπροβατοτροφική εκμετάλλευση δεν ήταν βιώσιμη. Το αρνητικό γεωργικό εισόδημα υπερδιπλασιάστηκε μέχρι το 2013, οπότε και φάνηκε ότι όλοι οι συντελεστές παραγωγής που αξιοποιούνται στην εκμετάλλευση υπαμείβονται.

Εκτατικό σύστημα – Η διαχείριση της εργασίας

Σε αυτή την υπο-ενότητα αναπτύσσονται οι πληροφορίες που αφορούν στη διαχείριση των μουσουλμανικών αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων. Πρόκειται για εκμεταλλεύσεις που έχουν πραγματοποιήσει οριακές μόνο επενδύσεις σε πάγιο κεφάλαιο, αντίθετα βασίζονται κυρίως στην εργασία για την παραγωγή των προϊόντων τους, έτσι μπορούν να χαρακτηριστούν «εντάσεως εργασίας».

Πίνακας 5. Καταβαλλόμενη οικογενειακή και ξένη εργασία

Σύστημα	Οικογένεια		Ξένοι εργάτες		Σύνολο	
	Ώρες	Ώρες/θηλυκό	Ώρες	Ώρες/θηλυκό	Ώρες	Ώρες/θηλυκό
Εκτατικό	6230	18,8	-	-	6230	18,8
Εντατικό	6813	31,8	696	3,2	7509	35,0

Στον Πίνακα 5 παρουσιάζονται συγκριτικά οι διαφορές μεταξύ του εντατικού και του εκτατικού συστήματος σε σχέση με τη χρήση της εργασίας. Οι απαιτήσεις σε εργασία του εντατικού συστήματος είναι περίπου οι μισές σε σχέση με το εκτατικό (35.0 h/προβατίνα σε σχέση με 18.8 h/προβατίνα). Αυτό οφείλεται στις διαφορές μεταξύ των εκτρεφόμενων φυλών, καθώς οι φυλές Lacaune και Χίου, που εκτρέφονται σε εντατικές εκμεταλλεύσεις, είναι πιο παραγωγικές αλλά λιγότερο ανθεκτικές, έτσι απαιτούν περισσότερη εργασία περιποίησης και επίβλεψης. Για τον ίδιο λόγο, τα εκτατικά κοπάδια είναι μεγαλύτερα από τα εντατικά (330.7 και 214.3 ζώα αντίστοιχα). Είναι επίσης σημαντικό πως στις εκτατικές εκμεταλλεύσεις εργάζονται αποκλειστικά μέλη της οικογένειας, χωρίς σημαντικές μεταβολές λόγω της κρίσης, ενώ στις εντατικές εκμεταλλεύσεις η οικογένεια εργάζεται πιο πολύ, αλλά εξακολουθεί να πρέπει να καταφεύγει και σε μισθωμένη εργασία.

Πίνακας 6. Διάρθρωση της οικογενειακής εργασίας στα δύο συστήματα

Σύστημα	Ο σύζυγος		Η σύζυγος		Άλλο	
	Ώρες	Ώρες/θηλυκό	Ώρες	Ώρες/θηλυκό	Ώρες	Ώρες/θηλυκό
Εκτατικό	2402	7,3	2865	8,7	964	2,9
Εντατικό	3356	15,7	2190	10,2	1267	5,9

Στον Πίνακα 6 φαίνεται πως οι γυναίκες καταβάλλουν το μεγαλύτερο μέρος της απαιτούμενης εργασίας στις εκτατικές εκμεταλλεύσεις των μουσουλμάνων, οι σύζυγοι καταβάλλουν μικρότερο ποσοστό εργασίας, ενώ τα παιδιά και τα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας λειτουργούν επικουρικά. Αντίθετα, στις εντατικές εκμεταλλεύσεις ο άντρας είναι η κύρια πηγή εργασίας.

Πίνακας 7. Εργασίες που αναλαμβάνουν οι γυναίκες σύζυγοι

Σύστημα	Εργασίες (ώρες/ημέρα)				
	Άμελη	Τάισμα	Καθαριότητα	Βόσκηση	Άλλο
Εκτατικό	3,2	1,7	1,7	0,4	0,8
Εντατικό	1,9	0,7	0,6	1,2	1,7

Τα ποιοτικά χαρακτηριστικά της γυναικείας εργασίας φαίνονται στον Πίνακα 7. Οι μουσουλμάνες, οι οποίες ποτέ δεν απομακρύνθηκαν από τις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, αναλαμβάνουν καθημερινές εργασίες (άμελξη, τάισμα, καθάρισμα). Από την άλλη πλευρά, οι γυναίκες στις εντατικές εκμεταλλεύσεις αναλαμβάνουν τη βόσκηση και συμμετέχουν στην άμελξη. Φαίνεται, λοιπόν, πως οι άντρες εξακολουθούν να κάνουν ό,τι έκαναν πριν την κρίση, ενώ οι γυναίκες στα πεδινά «επανα-υποκαθιστούν» τους μισθωμένους εργάτες στην εκμετάλλευση.

Συμπεράσματα και προτάσεις

Ο τομέας της αιγοπροβατοτροφίας, όπως και γενικότερα ο αγροτικός τομέας στη χώρα καλείται να μεταβεί στη βιωσιμότητα, της οποίας τα στοιχεία αναζητά, απομακρυνόμενα από την «ουτοπική» επιδίωξη της μείωσης του κόστους παραγωγής ως παράγοντα αύξησης της ανταγωνιστικότητας, καθώς, όπως απέδειξε η έρευνα, δεν είναι ικανή να αναστρέψει τις επιπτώσεις της οικονομικής δυσπραγίας. Φαίνεται πως η μετάβαση αυτή είναι μια δυναμική διαδικασία αλλαγών όχι μόνο στην τεχνολογία και την οικονομία, αλλά και την κοινωνία, τους θεσμούς, τις αξίες. Η σημερινή κρίση ανέδειξε εγγενή προβλήματα των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, που έχουν να κάνουν με διαρθρωτικά και οργανωτικά προβλήματα, με την κρίση των θεσμών στις αγροτικές κοινωνίες, την κρίση στις σχέσεις μεταξύ παραγωγών και κράτους, την στρέβλωση στις σχέσεις μεταξύ παραγωγών και ιδιωτικού τομέα. Η ισορροπία της περασμένης δεκαετίας ήταν πλαστή, καθώς οι βάσεις της δεν ήταν στέρεες. Στηριζόταν σε μη ορθολογικές επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν με υπερβολικό δανεισμό, σε ελλιπή πληροφόρηση σχετικά με την αγορά, σε μη υγιείς σχέσεις με τους συμβουλευτικούς φορείς, τόσο τους δημόσιους όσο και τους ιδιωτικούς.

Οι δράσεις των παραγωγών σήμερα για να αντιμετωπίσουν την κρίση έχουν μια «αμυντική» αφετηρία, καθώς δεν ήταν προετοιμασμένοι για αυτές τις καταστάσεις, όπως άλλωστε και το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Καθώς η επιβίωση του προϋπάρχοντος καθεστώτος είναι αδύνατη στις σημερινές συγκυρίες, οι παραγωγοί καλούνται να μεταβούν σε ένα νέο επίπεδο ισορροπίας, που προς το παρόν αναζητούν τις βάσεις του. Η μετάβαση στο νέο επίπεδο δεν μπορεί να γίνει χωρίς απώλειες. Οι απώλειες αυτές είναι υλικές, αλλά και ηθικές. Υλικές, καθώς ένας αριθμός κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων οδηγείται στην εξαφάνιση, άλλες αναγκάζονται να μειώσουν το ζωικό κεφάλαιο ή τον μηχανολογικό τους εξοπλισμό, ενώ οι πιο ήπιες είναι οι αλλαγές στη διατροφή των ζώων. Ηθικές, καθώς όπως δηλώνουν οι παραγωγοί έχουν χάσει την αξιοπιστία τους ως επιχειρηματίες στην τοπική κοινωνία και κατά συνέπεια την αξιοπρέπεια και τον αυτοσεβασμό τους. «Ο λόγος μου έπιανε τόπο στην περιοχή μου. Τώρα δε με εμπιστεύονται. Αυτό για μένα είναι το χειρότερο». Μπορεί η τοπική κοινωνία να αντιλαμβάνεται τους εξωγενείς παράγοντες που τους οδήγησαν στη σημερινή κατάσταση και να μην επιρρίπτει άμεσα ευθύνες, ωστόσο κάποιος παραγωγός δηλώνει «ντρέπομαι πια να πάω στο καφενείο». Η έρευνα στις δύο περιοχές ανέδειξε τη διαφορετική πορεία που ακολούθησαν οι δύο κοινότητες, χριστιανική και μουσουλμανική. Έτσι, σε αντίθεση προς τους εντατικούς, οι εκτατικοί

μουσουλμάνοι κτηνοτρόφοι διατήρησαν τον οικογενειακό τους χαρακτήρα ακόμα και τις περιόδους πριν την κρίση.

Η αγροτική οικογένεια αναδιπλώνεται και αναζητά λύσεις εκ των έσω. Δεν ελπίζει πλέον σε εξωτερικές βοήθειες από ΕΕ (επιδοτήσεις), Κράτος (συμβουλευτικές υπηρεσίες), Τράπεζες (για δάνεια), ιδιωτικός τομέας (συμβουλευτικές υπηρεσίες). Αναδιπλώνεται και ανατρέχει στη μόνη σταθερή της βάση που είναι η οικογενειακή εργασία, τόσο του ίδιου του αρχηγού της εκμετάλλευσης, όσο και των υπόλοιπων μελών της, κατά κύριο λόγο της συζύγου. Επανανακαλύπτει τη συνεισφορά της οικογενειακής εργασίας στη λειτουργία της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης. Παράλληλα στρέφεται και στην ίδια την κοινότητα και προσπαθεί να θυμηθεί παλιές ή να δημιουργήσει νέες συνέργειες μεταξύ των μελών της. Επανανακαλύπτει την αξία των συλλογικοτήτων και μέσω αυτών προσπαθεί να αντιμετωπίσει τις πρωτόγνωρες δυσκολίες. Η ίδρυση και η λειτουργία του Συνεταιρισμού φαίνεται πως παρέχει τη μόνη, ίσως, προοπτική για τον κλάδο στην περιοχή. Ωστόσο, αυτή η αναδίπλωση είναι πολύ πιθανό να προκαλέσει εσωστρέφεια και δυσπιστία μελλοντικά σε οτιδήποτε νέο και καινοτόμο. Πράγματι, όσοι επένδυσαν στο σύστημα της εντατικής κτηνοτροφίας κατά την περασμένη δεκαετία εισήγαγαν μια σημαντική καινοτομία για την περιοχή. Η τοπική κοινωνία αναγνώρισε στα πρόσωπά τους τους τολμηρούς καινοτόμους. Σήμερα, το αδιέξοδο στο οποίο έχουν οδηγηθεί καθιστά, τόσο τους ίδιους όσο και την ευρύτερη τοπική κοινωνία, επιφυλακτικούς σε οποιαδήποτε καινοτόμα δράση.

Η κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι προβατοτρόφοι του Νομού Έβρου αντικατοπτρίζει λίγο πολύ την κατάσταση των παραγωγών της χώρας που έκαναν σημαντικές επενδύσεις στη γεωργική/κτηνοτροφική τους εκμετάλλευση κατά την τελευταία δεκαετία. Πέρα από τις ατομικές ή/και συλλογικές προσπάθειες που καταβάλλουν οι ίδιοι και πέρα από το πόσο αυτές θα κριθούν αποτελεσματικές στο εγγύς μέλλον, ζητούμενο για το απώτερο μέλλον εξακολουθεί να παραμένει η υπέρβαση των διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας μέσα από τις θεσμικές και οργανωτικές παρεμβάσεις με στόχο την προώθηση της συλλογικότητας ως ένα σταθερό μηχανισμό τόσο αντιμετώπισης κρίσεων, όσο, και κυρίως, μηχανισμού διαπραγμάτευσης μεταξύ των παραγωγών και της ευρύτερης κοινωνίας και του κράτους για το ρόλο της γεωργίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Με άλλα λόγια, ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο για τη γεωργία και την ύπαιθρο, δηλαδή την αναγνώριση τόσο από τους ίδιους τους παραγωγούς όσο και από την ευρύτερη κοινωνία των πολλαπλών ρόλων που επιτελεί εντός των σύγχρονων κοινωνιών, μέσα από τον επαναπροσδιορισμό των δημόσιων πολιτικών για τη στήριξή της. Οι σημερινές καταστάσεις κρίσης που βιώνουν οι γεωργοί και κτηνοτρόφοι της χώρας δίνει το έναυσμα για μια εξ' αρχής συζήτηση για το ρόλο της γεωργίας στην οικονομία, αλλά και την ευρύτερη κοινωνία.

Βιβλιογραφία

- ΕΛΣΤΑΤ (Ελληνική Στατιστική Αρχή) (2012). www.statistics.gr
- Καμινάρη – Κλήμη, Ο. και Παπαγεωργίου, Κ.Α. (2010). Κοινωνική Οικονομία: Μια πρώτη προσέγγιση. Ελληνοεκδοτική, σελ. 247.
- Καρανικόλας, Π. και Μαρτίνος, Ν. (2012). Η ελληνική γεωργία μπροστά στην κρίση: προβλήματα και προοπτικές. Retrieved on May 2013 from: <http://ardinrxi.gr/archives/3811>
- Καρελάκης, Χ., Άμπας, Ζ. και Πολύμερος, Κ. (2012). Τακτικές Διαχείρισης Κτηνοτροφικών Μονάδων σε Περίοδο Οικονομικής Κρίσης. 12ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας Α.Π.Θ., 22-24 Νοεμβρίου 2012, Θεσσαλονίκη
- Κιτσοπανίδης, Γ. (2006) Οικονομική Ζωικής Παραγωγής. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Μπουρδάρης Δ. (2005). Η στήριξη της ελληνικής γεωργίας κατά την περίοδο 1989-1997: Συμπεράσματα και κριτική. 8ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, Αγρότυπος, Θεσσαλονίκη, σσ. 145-153.
- Μπουρδάρης Δ. (2008). Δημοσιονομικές πτυχές της εφαρμογής της ΚΑΠ στην Ελλάδα», στο Ελληνική Γεωργία και Αγροτική Πολιτική. Κριμπάς Κ. και Λουλούδης Λ., (Επιμ.), Ακαδημία Αθηνών, σσ. 51-58.
- ΠΑΣΕΓΕΣ (2012). Πρόσφατες Εξελίξεις στην Αγροτική Οικονομία της Ελλάδος. Αθήνα.
- Ψυχουδάκης, Α. (1998). Σημειώσεις Γεωργικής Πολιτικής. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Αγροτικής Οικονομίας
- Cessna, J. (2010). Situation and Outlook for the U.S. Dairy Industry, Published on Agricultural Outlook Forum 2010, retrieved on October 2010 from: http://www.usda.gov/oce/forum/2010_Speeches/Speeches/DairyOutlook2010.pdf
- DiNapoli, T. P., and Bleiwas, K. B. (2010). The Role of Agriculture in the New York State Economy, New York State Comptroller, Report 21-2010, retrieved on March 11, 2012 from <http://www.osc.state.ny.us/reports/other/agriculture21-2010.pdf>
- Eurostat (2011). Economic Accounts of Agriculture. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/agriculture>
- Franks J.R. (1998). Predicting Financial Stress in Farm Businesses. European Review of Agricultural Economics, Vol. 25, pp. 30-52.
- Herron, R.V. and Skinner, M.W. (2012). Farmwomen's emotional geographies of care: a view from rural Ontario. *Gender, Place and Culture* 19(2):232-248.
- Holzner, B.M. (2008). Agrarian restructuring and gender – designing family farms in Central and Eastern Europe. *Gender, Place and Culture* 15(4):431-443.
- Kitching, J., Blackburn, R., Smallbone, D., and Dixon, S. (2009). Business Strategies And Performance During Difficult Economic Conditions, for the Department Of Business Innovation And Skills (BIS), June 2009, URN 09/1031.
- Laitinen, E.K. (2000). Long-term success of adaptation strategies: evidence from Finnish companies, Long Range Planning, Vol. 33, pp. 805-30.
- Pearce, J.A. and Michael, S.C. (1997). Marketing strategies that make entrepreneurial firms recession resistant, Journal of Business Venturing, Vol. 12, pp. 301-14.
- Price, L. And Evans, N. (2006). From "Good as gold" to "Gold diggers": Farming women and the survival of British family farming. *Sociologia Ruralis* 46(4):280-298.
- Psychoudakis, A. (1998). *Notes on Agricultural Policy*, Thessaloniki: Aristotle University, Department of Agricultural Economics.
- Saugeres, L. (2002). Of tractors and men: Masculinity, technology and power in a French farming community. *Sociologia Ruralis* 42(2):143-159.

- Schumpeter, Joseph A. (1945). "The Future of Private Enterprise in the Face of Modern Socialistic Tendencies," in Joseph A. Schumpeter: *The Economics and Sociology of Capitalism*, edited by Richard Swedberg, Princeton: Princeton University Press, 1991.
- Whatmore, S., Munton, R., Little, J., and Marsden, T. (1987). Towards a Typology of Farm Businesses in Contemporary British Agriculture, *Sociologia Ruralis* XXVII (1), pp. 20-37.
- Zehir, C. (2005). The activation level of crises and the change of strategic targets of enterprises in Turkey during the depression era, *Journal of the American Academy of Business*, Vol. 5, No. 2, pp. 293-299.

ΕΡΓΟ

Α. Ανακοινώσεις σε διεθνή συνέδρια

1. Κουτσού Σ., Ράγκος Α., Μανουσιδής Θ., Άμπας Ζ., Λάγκα Β., 2013, «Οικογενειακές και συλλογικές στρατηγικές αντιμετώπισης της κρίσης στον αγροτικό χώρο: η περίπτωση των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων», 11^ο Συνέδριο της ERSA-GR, «Αγροτική οικονομία, ύπαιθρος χώρος, περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη», Πάτρα, 14-15 Ιουνίου.
2. Koutsou S., Ragkos A., Abas Z., Tzivara T. and Laga V., 2013, "Traditional and modern family farms facing crisis: return to the female labor. The case of sheep farms in northern Greece", XXVth Congress of the European Rural Society for Rural Sociology: Rural resilience and vulnerability, Florence, 29 July – 1 August.
3. Ragos A., Koutsou S., 2015, "The use of family and hired labor in Greek livestock farms in times of crisis", International Seminar "Human capital, wage labor and innovation in rural areas", Harokopio University of Athens, Athens 23-24 October 2015.
4. Ragkos A., Koutsou S., Tsivara T, Manousidis T., 2016, The operation of livestock farms of the Muslim minority in Northern Evros, Greece, 15th International Meeting of the FAO-CIHEAM Subnetwork on Mediterranean Forage Resources, 12-14 April 2016, Orestiada, Greece

Β. Δημοσιευμένο έργο

5. Κουτσού Σ., Ράγκος Α., Μανουσιδής Θ., Άμπας Ζ., Λάγκα Β., 2013, «Οικογενειακές και συλλογικές στρατηγικές αντιμετώπισης της κρίσης στον αγροτικό χώρο: η περίπτωση των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων», 11^ο Συνέδριο της ERSA-GR, «Αγροτική οικονομία, ύπαιθρος χώρος, περιφερειακή και τοπική ανάπτυξη», Πάτρα, 14-15 Ιουνίου
http://grsa.prd.uth.gr/conf2013/77_koutsou_et al_ersagr13.pdf
6. Koutsou S., Ragkos A., Abas Z., Tzivara T and Laga V., 2013, "Traditional and modern family farms facing crisis: return to the female labor. The case of sheep farms in northern Greece", XXVth Congress of the European Rural Society for Rural Sociology: Rural resilience and vulnerability, Florence, 29 July – 1 August,
<file:///C:/Documents%20and%20Settings/user/%CE%A4%CE%B1%20%CE%AD%CE%B3%CE%B3%CF%81%CE%B1%CF%86%CE%AC%20%CE%BC%CE%BF%CF%85/Downloads/Koenig et al 2013 ESRS eProceedings.pdf>

Γ. Υπό δημοσίευση έργο

Ragkos A., Koutsou S., Manousidis Th., In search of strategies to face the economic crisis: evidence from a survey of Greek sheep farms. Υπό κρίση από το επιστημονικό περιοδικό *South European Society and Polics*.

ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΟ ΕΡΓΟ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

11^ο ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΤΗΣ ERSΑ-GR «ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ, ΥΠΑΙΘΡΟΣ ΧΩΡΟΣ, ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΚΑΙ ΤΟΠΙΚΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ»

ΠΑΤΡΑ, 14-15 ΙΟΥΝΙΟΥ.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΛΛΟΓΙΚΕΣ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΣΤΟΝ ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΧΩΡΟ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΑΙΓΟΠΡΟΒΑΤΟΤΡΟΦΙΚΩΝ ΕΚΜΕΤΑΛΛΕΥΣΕΩΝ

**ΣΤΑΥΡΙΑΝΗ ΚΟΥΤΣΟΥ¹, ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΡΑΓΚΟΣ², ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΑΝΟΥΣΙΔΗΣ³,
ΖΑΦΕΙΡΗΣ ΑΜΠΑΣ⁴, ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΛΑΓΚΑ⁵**

¹ Αναπληρώτρια Καθηγήτρια, Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης και Διοίκησης Αγροτικών Επιχειρήσεων, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης

² Γεωπόνος-Γεωργοοικονομολόγος, Τμήμα Ζωικής Παραγωγής, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης

³ Γεωπόνος - Ζωοτέχνης, Υποψήφιος Διδάκτορας, Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

⁴ Αναπληρωτής Καθηγητής, Τμήμα Αγροτικής Ανάπτυξης, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

⁵ Καθηγήτρια, Τμήμα Ζωικής Παραγωγής, Αλεξάνδρειο Τεχνολογικό Εκπαιδευτικό Ίδρυμα Θεσσαλονίκης

Περίληψη

Η κρίση στον αγροτικό τομέα, η οποία άρχισε ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 1990, σήμερα βιώνεται ιδιαίτερα έντονα από εκείνες τις εκμεταλλεύσεις που εφάρμοσαν εντατικά παραγωγικά συστήματα. Το ερώτημα που τίθεται είναι ποιες στρατηγικές εφαρμόζονται τόσο σε επίπεδο οικογενειακής εκμετάλλευσης, όσο και σε συλλογικό επίπεδο, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η κρίση. Σκοπός της εργασίας αυτής είναι η διερεύνηση των στρατηγικών των προβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων του Βόρειου Έβρου. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε μέσω τεχνικοοικονομικής ανάλυσης δεδομένων από τη λογιστική παρακολούθηση 41 εκμεταλλεύσεων της περιοχής το 2010 και το 2012, καθώς και επιτόπιας έρευνας στην περιοχή και συμπλήρωση ερωτηματολογίων κατά το διάστημα Ιούνιος – Οκτώβριος 2012. Οι παραπάνω εκμεταλλεύσεις, στην προσπάθειά τους να εκσυγχρονιστούν και να γίνουν ανταγωνιστικές στην αγορά, υιοθέτησαν κατά την προηγούμενη δεκαετία καινοτομίες μέσω πολύ σημαντικών επενδύσεων σε ζωικό κεφάλαιο, σε μηχανολογικό και κτιριακό εξοπλισμό, ενθαρρυμένοι από τις επιδοτήσεις που παρείχαν τα ευρωπαϊκά προγράμματα. Η μεγέθυνση και εντατικοποίηση του παραγωγικού συστήματος επέβαλε την πρόσληψη ξένου εργατικού δυναμικού (Βούλγαροι μετανάστες). Οι επενδύσεις σε πολλές περιπτώσεις δεν ήταν ορθολογικές, καθώς πραγματοποιήθηκαν χωρίς πρόσβαση σε ουσιαστική πληροφόρηση, με ελλιπή στήριξη από ιδιωτικές και δημόσιες υπηρεσίες παροχής συμβουλών και χωρίς, συχνά, την απαραίτητη τεχνογνωσία. Ήδη τα οικονομικά αποτελέσματα του 2010 προδιέγραφαν τη δυσπραγία στην οποία θα περιέρχονταν. Σήμερα η κρίση ουσιαστικά έφερε στην επιφάνεια τις εγγενείς διαρθρωτικές τους αδυναμίες, αναδεικνύοντας κυρίως αστοχίες στη λήψη στρατηγικών αποφάσεων, όταν το κεφάλαιο ήταν εύκολα διαθέσιμο. Σε πρώτο επίπεδο, μια κοινή στρατηγική αντιμετώπισης της κρίσης που εφαρμόζουν σε οικογενειακό επίπεδο είναι η αξιοποίηση της διαθέσιμης, αλλά μη αξιοποιούμενης πριν την κρίση, οικογενειακής εργασίας, κυρίως των συζύγων. Ωστόσο, η στρατηγική αυτή στις σημερινές συνθήκες έχει οριακά μόνο αποτελέσματα. Σε δεύτερο επίπεδο, οι προβατοτρόφοι μέσω της δημιουργίας ομάδας παραγωγών για την εμπορία των προϊόντων τους, επιχειρούν να δώσουν συλλογικά διέξοδο στην κρίση, αναζητώντας παράλληλα να εντοπίσουν τις κατάλληλες οργανωτικές και διαρθρωτικές ρυθμίσεις ώστε να παγιωθεί αυτή η προσπάθεια.

Λέξεις κλειδιά: κρίση, στρατηγικές, αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις, Έβρος

1. Εισαγωγή

Η κρίση, κατά ορισμένους μελετητές, αποτελεί ένα δομικό στοιχείο της οικονομικής εξέλιξης, τον παράγοντα που ωθεί στην καινοτομία, καθώς αποτελεί βασικό στοιχείο στη διαδικασία της «δημιουργικής καταστροφής» κατά την οποία «ανατρέπεται η οικονομική δομή εκ των έσω ακατάπαυστα καταστρέφοντας την παλιά δομή και ακατάπαυστα δημιουργώντας μια καινούργια» (Shumpeter, 1945).

Από τους τρεις τομείς της οικονομίας, ο πρωτογενής είναι εκείνος που αντιμετωπίζει τις συχνότερες κρίσεις, είτε ως αποτέλεσμα μεταβολών στις διεθνείς συνθήκες και στο γενικότερο μακροοικονομικό πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας, είτε για λόγους που σχετίζονται με τις ιδιαιτερότητές του. Πράγματι, εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τις καιρικές συνθήκες, που έχουν ως συνέπεια ξαφνικές, απρόβλεπτες και μεγάλης κλίμακας μεταβολές στην παραγωγή των γεωργικών προϊόντων. Πρόκειται για τις επιπτώσεις του κινδύνου και της αβεβαιότητας στη γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, οι οποίες συνδέονται άμεσα με τα εγγενή χαρακτηριστικά του τομέα. Αυτές οι μεταβολές με τη σειρά τους συνεπάγονται αντίστοιχες μεταβολές στην προσφορά στη διεθνή αγορά, με αντίκτυπο στην εξέλιξη των τιμών των γεωργικών προϊόντων (μείωση ή αύξηση), οι οποίες γίνονται αισθητές σε τοπικό επίπεδο. Εκτός από αυτού του τύπου τις κρίσεις, ο πρωτογενής τομέας αντιμετωπίζει και άλλες που συνδέονται με επιδημίες που μειώνουν σημαντικά ή καταστρέφουν την παραγωγή (π.χ. πράσινο σκουλήκι βαμβακιού, αφθώδης πυρετός, «τρελές αγελάδες» κλπ). Συνήθως οι παραπάνω κρίσεις περιορίζονται σε έναν συγκεκριμένο κλάδο του πρωτογενή τομέα ή σε μια χώρα ή περιοχή και έχουν προβλεφθεί μηχανισμοί τόσο εθνικοί όσο και υπερεθνικοί (π.χ. ΕΕ) που τείνουν να αντισταθμίσουν τις απώλειες των γεωργικών εισοδημάτων, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις οι κραδασμοί τους απορροφώνται από άλλους κλάδους ή τομείς της οικονομίας (π.χ. απορρόφηση των ανέργων από άλλο κλάδο).

Η σημερινή κρίση της ελληνικής οικονομίας είναι πρωτόγνωρη, καθώς αυτή αφορά στο σύνολό της, δεν υπάρχουν αντισταθμιστικοί μηχανισμοί και δεν διαφαίνονται δυνατότητες απορρόφησης των κραδασμών της από άλλους τομείς. Θέτει σε αμφισβήτηση τις δομές λειτουργίας του οικονομικού συστήματος, αλλά και του κοινωνικού συστήματος στο σύνολό του. Ο πρωτογενής τομέας επηρεάζεται άμεσα και με ποικίλους τρόπους από αυτή, όπως, όμως, θα φανεί στη συνέχεια, τα χαρακτηριστικά της κρίσης του πρωτογενή τομέα διαφοροποιούνται από την ύφεση που βιώνει η χώρα.

Η διαμόρφωση πολιτικών σε κεντρικό επίπεδο για την άμβλυση των επιπτώσεων της κρίσης είναι συχνά χρονοβόρα, διότι υπόκειται σε χρονικούς και γραφειοκρατικούς περιορισμούς, ενώ ακόμα κι όταν υπάρχουν, παρέχουν γενικευμένες λύσεις. Το ερώτημα που τίθεται είναι ποιους μηχανισμούς εφαρμόζουν οι ίδιοι οι παραγωγοί προκειμένου να αντιμετωπίσουν την κρίση.

Γενικά, υποστηρίζεται ότι σε περιόδους κρίσης οι επιχειρήσεις εφαρμόζουν στρατηγικές που περιλαμβάνουν τη μείωση του κόστους παραγωγής, τον έλεγχο της παραγωγής, τη μείωση των επενδύσεων, περισσότερη εργασία με ίδια κεφάλαια και διακανονισμούς στην αποπληρωμή των χρεών (Zehir, 2005, Laitenen, 2000, Kitching et al., 2009, Pearce & Michael, 1997). Ειδικότερα, σε ό,τι αφορά τις γεωργικές εκμεταλλεύσεις, η συνήθης στρατηγική είναι αυτή της διαφοροποίησης των πρακτικών διαχείρισης, οι οποίες περιλαμβάνουν την ενοικίαση γεωργικής γης και τη μείωση των δαπανών, ενώ συνήθης είναι η αναζήτηση εξωγεωργικής εργασίας, τόσο από την πλευρά του αρχηγού της γεωργικής εκμετάλλευσης, όσο και των υπολοίπων μελών του νοικοκυριού (Whatmore et al., 1987, Franks, 1998), στην περίπτωση, όμως, ενδοτομεακών κρίσεων, οπότε και οι άλλοι τομείς της οικονομίας είναι ικανοί να απορροφήσουν τις επιπτώσεις τους.

Στις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, όπως και γενικότερα στον πρωτογενή τομέα, η ανελαστική προσφορά των προϊόντων σε συνδυασμό με τη μείωση των τιμών συνεπάγεται ουσιαστική μείωση των εισοδημάτων. Συγχρόνως, όμως, οι εξελίξεις στην αγορά εργασίας στον πρωτογενή τομέα είναι επίσης σημαντικές. Αντίθετα από την επικρατούσα τάση σε περιόδους ευημερίας, όπου το πλεονάζον εργατικό δυναμικό αποχωρεί από τον πρωτογενή τομέα και απασχολείται σε άλλους κλάδους, σε περιόδους γενικευμένης ύφεσης η τάση αυτή περιορίζεται ή και αντιστρέφεται, ώστε να παρατηρείται επιστροφή του εργατικού δυναμικού στη γεωργία, αύξηση της προσφοράς εργασίας και, εν τέλει, αύξηση της καταβαλλόμενης εργασίας (Ψυχουδάκης, 1998). Επιπλέον, σχετικές έρευνες έδειξαν ότι σε εποχές κρίσης οι εκμεταλλεύσεις διαφοροποιούν τις διαχειριστικές τους πρακτικές ως προς τη βόσκηση, τη χρήση αγοραζόμενων εισροών και αναδιάρθρωση της καταβαλλόμενης εργασίας (DiNaroli & Bleiwas, 2010, Cessna, 2010). Στην Ελλάδα, οι Καρελάκης κ.α. (2012) έδειξαν ότι οι προβατοτρόφοι της Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης εφαρμόζουν στρατηγικές που αφορούν κατά κύριο λόγο τις πρακτικές εκτροφής (π.χ. αλλαγές στο σιτηρέσιο και στη διατροφή των ζώων) και τις πρακτικές διαχείρισης (π.χ. βόσκηση, διαχείριση άμελης, ιδιοπαραγωγή ζωοτροφών) και δεν καταφεύγουν σε μείωση των αγοραζόμενων εισροών.

Στην παρούσα εργασία διερευνώνται οι πρακτικές που εφαρμόζουν οι προβατοτρόφοι του βόρειου Έβρου. Συγκεκριμένα, παρατίθενται τα αποτελέσματα έρευνας που πραγματοποιήθηκε το 2010 με τη μέθοδο της λογιστικής παρακολούθησης σε ένα δείγμα 41 αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Βόρειο Έβρο. Η έρευνα επαναλήφθηκε στις ίδιες 41 εκμεταλλεύσεις το 2013, στο πλαίσιο της οποίας επικαιροποιήθηκαν τα στοιχεία της πρώτης. Τα δεδομένα της έρευνας αξιοποιούνται σε μια τεχνικοοικονομική ανάλυση, με στόχο τη διερεύνηση των επιπτώσεων της κρίσης στις κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις, αλλά και των στρατηγικών που ανέλαβαν οι αιγοπροβατοτρόφοι, ώστε να την αντιμετωπίσουν.

2. Η κρίση στην ελληνική γεωργία

Η πορεία της κρίσης στην ελληνική γεωργία είχε ήδη ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1990, ωστόσο δεν άρχισε να γίνεται αισθητή παρά μόνο τη δεκαετία του 2000. Ένας από τους δείκτες που αποτυπώνουν αυτή την πορεία είναι το Γεωργικό Οικογενειακό Εισόδημα (ΓΟΕ). Σύμφωνα με τα επίσημα στοιχεία (Eurostat, 2011), η πτώση του ήταν σταθερή μετά το 1994 και κατέληξε το 2010 στο μισό περίπου του επιπέδου του 1993. Με άλλα λόγια, μέσα σε 15 χρόνια, το συνολικό καθαρό εισόδημα που απομένει στις ελληνικές γεωργικές εκμεταλλεύσεις μειώθηκε περίπου στο μισό. Εκτός όμως από την πολύ σημαντική μείωση του ΓΟΕ σε απόλυτους όρους, αλλάζει και η σύνθεσή του. Ενώ μέχρι το 2000, το 1/3 του εισοδήματος των παραγωγών προερχόταν από τις επιδοτήσεις της ΕΕ και τα υπόλοιπα 2/3 από το εισόδημα που αποκόμιζαν από την αγορά, κατά τα επόμενα χρόνια η αναλογία σταδιακά μεταβλήθηκε, έτσι μετά το 2008 οι επιδοτήσεις ξεπερνούσαν το 60% του γεωργικού εισοδήματος (Καρανικόλας & Μαρτίνος, 2012, Μπουρδάρης, 2008, Μπουρδάρης, 2005). Η μείωση του εισοδήματος των εκμεταλλεύσεων από την αγορά, από τη μια μεριά, και το υψηλό και διαχρονικά αυξανόμενο ποσοστό των επιδοτήσεων στο γεωργικό εισόδημα, από την άλλη, δείχνουν με τον καλύτερο τρόπο όχι μόνο τα χρονίζοντα διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας, αλλά και το πόσο εξαρτώμενη και ευάλωτη είναι στις αλλαγές του θεσμικού πλαισίου της ΕΕ.

Είναι γεγονός ότι μετά την ένταξη της χώρας στην ΕΕ (1981), λειτουργώντας μέσα στο πλαίσιο της ΚΑΠ, η αγροτική πολιτική προσανατολίστηκε όλο και περισσότερο προς την κατεύθυνση της είσπραξης των κοινοτικών επιδοτήσεων (τόσο των άμεσων, όσο και των έμμεσων), γεγονός που την κατέστησε περισσότερο ευάλωτη στις αποφάσεις της ΕΕ και την απομάκρυνε από τα συγκριτικά της πλεονεκτήματα. Από την άλλη πλευρά, η αναζήτηση της ανταγωνιστικότητας των ελληνικών γεωργικών προϊόντων βασίστηκε στην επιδίωξη της μείωσης του κόστους παραγωγής, παρά στην υιοθέτηση στρατηγικών προσέγγισης φωλιών αγορών ή εστίασης σε συγκεκριμένα ποιοτικά χαρακτηριστικά, δηλαδή σε ένα επίπεδο που δεν θα μπορούσε να αντεπεξέλθει επιτυχώς, γιατί έλειπαν εκ των πραγμάτων δύο βασικές προϋποθέσεις: η άφθονη γεωργική γη ή/και το πολύ χαμηλό κόστος εργασίας (Καρανικόλας & Μαρτίνος, 2012). Και εάν κατά τη δεκαετία του 1990 εκπληρώθηκε εν μέρει η δεύτερη προϋπόθεση, αυτή του φτηνού εργατικού δυναμικού μέσω των μεταναστών (γεγονός που φάνηκε στα μακροοικονομικά δεδομένα, καθώς στα μέσα της δεκαετίας του '90, το γεωργικό προϊόν αυξήθηκε κατά 10%), η στενότητα της γεωργικής γης ήταν και θα συνεχίσει να είναι η προϋπόθεση που είναι αδύνατο να εκπληρωθεί.

Η επιδίωξη της μείωσης του κόστους παραγωγής προσανατόλισε την αγροτική διαρθρωτική πολιτική που εφαρμόστηκε για πολλά χρόνια στη χώρα στην προώθηση της εντατικοποίησης των εκμεταλλεύσεων, η οποία εκφράστηκε μέσω των επενδύσεων (στις περισσότερες των περιπτώσεων υπερβολικές): στη μεν γεωργία στην εκμηχάνιση ή/και την άρδευση (Καρανικόλας & Μαρτίνος, 2012), στη δε κτηνοτροφία στην ενσταβλισμένη

εκτροφή ζώων. Ωστόσο, λόγω του μικρού μεγέθους των εκμεταλλεύσεων, ήταν προφανές ότι με αυτή την πολιτική ήταν αδύνατο να γίνουν ανταγωνιστικά τα ελληνικά γεωργικά προϊόντα τόσο στην εγχώρια, όσο και στη διεθνή αγορά. Η πολιτική αυτή συνεχίστηκε και κατά τη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας, όπου ήταν εμφανέστατη η πορεία των γεωργικών εισοδημάτων, όπως φάνηκε παραπάνω.

Εν κατακλείδι, η αγροτική πολιτική των προηγούμενων δεκαετιών χαρακτηρίζεται από τη βραχυπρόθεσμη εισπρακτική λογική έναντι του μακροπρόθεσμου αναπτυξιακού σχεδιασμού. Η βελτίωση της ανταγωνιστικότητας μέσω της μείωσης του κόστους δεν αξιοποίησε ευκαιρίες που παρέχονταν μέσω της ανάπτυξης συλλογικών δράσεων, οι οποίες θα ανέστρεφαν το εγγενές διαρθρωτικό μειονέκτημα του μικρού μέσου μεγέθους. Από την άλλη πλευρά, αυτή δηλαδή των ίδιων των παραγωγών, οι πενιχρές επιδόσεις στον τομέα της συλλογικότητας αποτελούν ένα ακόμη μεγάλο ζήτημα της ελληνικής γεωργίας. Η πλειοψηφία των συνεταιριστικών οργανώσεων αδυνάτισαν να προσαρμοσθούν στις νέες συνθήκες της αγοράς, στις νέες απαιτήσεις των καταναλωτών, αλλά κυρίως των ίδιων των μελών τους, γεγονός που τους οδήγησε σε οικονομικά αδιέξοδα (Καμινάρη-Κλήμη και Παπαγεωργίου, 2010), και στην απαξίωσή τους τόσο από τα μέλη τους, όσο και από την ευρύτερη κοινωνία. Η αποσύνθεση και διάλυση πολλών συνεταιριστικών οργανώσεων, παρά τις ραγδαίες αλλαγές και κινδύνους που υφίσταται το γεωργικό επάγγελμα, εκφράζουν την έλλειψη συνοχής και επαγγελματικής συνείδησης αυτών που το ασκούν. Διατρέχοντας το σύγχρονο παραγωγικό και κοινωνικό υπόβαθρο των αγροτών, γίνεται αντιληπτή η δυσκολία διαμόρφωσης κοινών τόπων και κατ' επέκταση κοινών μορφών έκφρασης.

3. Η αιγοπροβατοτροφία στο Νομό Έβρου

Η κτηνοτροφία κατέχει σημαντική θέση στην ελληνική οικονομία, καθώς, σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ (2012), συνεισφέρει με 2.6% στο ΑΕΠ της χώρας. Στον κλάδο απασχολούνται 380.000 οικογένειες και οι εργαζόμενοι σ' αυτόν αντιπροσωπεύουν το ένα τρίτο του εργατικού δυναμικού του πρωτογενή τομέα. Η αιγοπροβατοτροφία (8 εκατομμύρια πρόβατα και 5.5 εκατομμύρια αίγες) είναι ένας πολύ σημαντικός κλάδος από οικονομική, πολιτισμική και περιβαλλοντική άποψη, καθώς το μεγαλύτερο τμήμα του κλάδου αξιοποιεί τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές της χώρας μέσω των εκτατικών συστημάτων εκτροφής, ενώ οι άλλοι κλάδοι (αγελαδοτροφία, πτηνοτροφία, χοιροτροφία) εντοπίζονται στις πεδινές περιοχές της χώρας και σε εντατικά συστήματα εκτροφής (Καρελάκης κ.α., 2012). Πέρα από τα εκτατικά συστήματα εκτροφής, κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες εφαρμόστηκαν εντατικά συστήματα αιγοπροβατοτροφίας σε πεδινές περιοχές, με πολύ σημαντικές επενδύσεις σε υπερσύγχρονες μονάδες.

Στην περιοχή του Βόρειου Έβρου δραστηριοποιούνται 632 αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις στις οποίες εκτρέφονται 68.466 αιγοπρόβατα (ΕΛΣΤΑΤ, 2012). Οι περισσότερες εκμεταλλεύσεις του κλάδου στο Βόρειο Έβρο είναι μικτές, όπως συνηθίζεται

και σε όλη την Ελλάδα, δηλαδή εκτρέφουν εκτός από πρόβατα και έναν αριθμό αιγών. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εκμεταλλεύσεων (81,1%) εκτρέφει κοπάδια που δεν ξεπερνούν τα 300 πρόβατα, γεγονός που δείχνει την τάση επικράτησης εκμεταλλεύσεων μικρού έως και μεσαίου μεγέθους. Πολύ μικρός είναι ο αριθμός των εκμεταλλεύσεων που εκτρέφουν πάνω από 300 πρόβατα (το 8,3% των εκμεταλλεύσεων) στις οποίες όμως εκτρέφονται το 33,1% των προβάτων του Βόρειου Έβρου. Σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα, στην περιοχή υπάρχει ένας πυρήνας αιγοπροβατοτρόφων που εφάρμοσαν εντατικά συστήματα παραγωγής, μέσω σημαντικών επενδύσεων σε ζωικό κεφάλαιο, σε κτιριακό και μηχανολογικό εξοπλισμό. Παρά τις επιδοτήσεις, το μεγαλύτερο μέρος των επενδύσεων αυτών πραγματοποιήθηκε μέσω δανείων. Οι επενδύσεις, όμως, που πραγματοποιήθηκαν συχνά δεν ήταν ορθολογικές, βασίστηκαν δε σε ελλιπή δεδομένα, που οδήγησαν σε υπερεκτίμηση της αποτελεσματικότητάς τους.

Η μείωση των εισοδημάτων που επέφερε η χρηματοπιστωτική κρίση, η οποία οφείλεται στη μεγάλη αύξηση των τιμών των εισροών, οι οποίες ήδη από το 2005 είχαν ξεπεράσει τις τιμές των εκροών (ΠΑΣΕΓΕΣ, 2012) ενώ οι τιμές των κτηνοτροφικών προϊόντων παρέμειναν σταθερές ή και μειώθηκαν, επηρέασε όσους πραγματοποίησαν τέτοιες επενδύσεις. Η κατάσταση έγινε απολύτως ασφυκτική όταν οι γακτοβιομηχανίες έπαψαν να είναι συνεπείς στις πληρωμές του γάλακτος. Στις σημερινές συνθήκες, μερίδα των προβατοτρόφων αδυνατούν να εκπληρώσουν τις υποχρεώσεις τους προς τις τράπεζες, γεγονός που τους θέτει μπροστά στην πιθανότητα μιας χρεοκοπίας. Εκτός, λοιπόν, από την επίδραση της χρηματοπιστωτικής κρίσης, η οποία επηρέασε το γενικότερο οικονομικό περιβάλλον, η φύση και το μέγεθος των επενδύσεων αυτών αποτέλεσαν κύριους παράγοντες που συνέτειναν στη μείωση των εισοδημάτων.

Αδυνατώντας να ελέγξουν το κόστος παραγωγής τους και με δεδομένη την οικονομική δυσπραγία, οι παραγωγοί της περιοχής στράφηκαν στη συλλογικότητα, με την ελπίδα ότι θα μπορέσει να ελαφρύνει μέρος ή και το σύνολο των υποχρεώσεών τους. Πράγματι, η ίδρυση του Συνεταιρισμού «Θρακών Αμνός», ο οποίος σήμερα αριθμεί 145 μέλη, αύξησε τη διαπραγματευτική δύναμη των αιγοπροβατοτρόφων της περιοχής, καθώς πέτυχε καλύτερες τιμές γάλακτος και, κυρίως, κανονικότητα στη ροή των πληρωμών από την πλευρά της γαλακτοβιομηχανίας. Αυτή η αύξηση των προσόδων, σε συνδυασμό με τη βελτίωση της εμπορίας των προϊόντων και κυρίως της ψυχολογίας των παραγωγών, αποτελούν σήμερα, κατά τους παραγωγούς, τις βασικές συνιστώσες που θα μπορούσαν να οδηγήσουν τον κλάδο σε έξοδο από την κρίση.

4. Μεθοδολογία έρευνας

Στην εργασία αυτή παρουσιάζονται συγκριτικά τα αποτελέσματα πρωτογενούς έρευνας σε δείγμα 41 αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων, η οποία πραγματοποιήθηκε το 2010 και επαναλήφθηκε το 2013. Η έρευνα διεξήχθη το 2010 με τη μέθοδο της λογιστικής παρακολούθησης των εκμεταλλεύσεων, πραγματοποιώντας προσωπικές

συνεντεύξεις με τους παραγωγούς, με τη χρήση κατάλληλα διαρθρωμένου ερωτηματολογίου. Το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε ερωτήσεις βάσει των οποίων καταγράφηκαν τεχνικά και οικονομικά δεδομένα που αφορούν τη διαχείριση των εκμεταλλεύσεων του δείγματος. Κατά την επανάληψη της έρευνας το 2013 επικαιροποιήθηκαν στοιχεία που αφορούν στο μέγεθος του κοπαδιού, τη γεωργική καλλιεργούμενη έκταση, τη χρήση του μεταβλητού κεφαλαίου, την παραγωγή προϊόντων και τις τιμές τους και τη διαθέσιμη και καταβαλλόμενη εργασία. Τα δεδομένα των δύο περιόδων αξιοποιούνται σε μια τεχνικοοικονομική ανάλυση (Κιτσοπανίδης, 2006), μέσα από την οποία διαφαίνονται τα προβλήματα που υπήρχαν το 2010 και οι επιπτώσεις της κρίσης το 2013, ενώ αποτυπώνονται και οι στρατηγικές που εφάρμοσαν οι παραγωγοί κατά το διάστημα αυτό.

5. Αποτελέσματα έρευνας

5.1. Χαρακτηριστικά των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων

Στον Πίνακα 1 παρατίθενται βασικά χαρακτηριστικά των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων του δείγματος για τις δύο περιόδους που εξετάζονται. Μεταξύ των χαρακτηριστικών που ελήφθησαν υπόψη στην ανάλυση, η εφαρμογή βόσκησης αποτέλεσε βασικό κριτήριο για την κατανόηση των εξελίξεων στον κλάδο της αιγοπροβατοτροφίας στην περιοχή. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, το 2010 επτά από τις 41 εκμεταλλεύσεις εφάρμοζαν εντατικό σύστημα εκτροφής και δεν στηρίζονταν στη βόσκηση. Πρόκειται για αμιγώς προβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις, οι οποίες επένδυσαν σε ζωικό κεφάλαιο υψηλής αξίας (κυρίως φυλές Χίου και Lacaune). Εντούτοις, το 2013 ακόμα και αυτές οι εκμεταλλεύσεις ξεκίνησαν την εφαρμογή βόσκησης, ώστε να περιορίσουν τις δαπάνες χορήγησης χονδροειδών ζωοτροφών. Επιπλέον, αξίζει να σημειωθεί ότι η πλειονότητα των υπόλοιπων 34 εκμεταλλεύσεων, οι οποίες ήδη εφάρμοζαν βόσκηση το 2010, επέκτεινε την εφαρμογή της μέχρι το 2013.

Μια από τις βασικές επιπτώσεις της οικονομικής δυσπραγίας διαφαίνεται στη μείωση του μέσου μεγέθους των κοπαδιών κατά 32 ζώα, από 246,2 αιγοπρόβατα το 2010 σε 214,3 το 2013. Πρόκειται για μείωση κατά 13% περίπου, η οποία συνεπάγεται χαμηλότερο βαθμό αξιοποίησης του διαθέσιμου σταθερού κεφαλαίου και κυρίως του κτηριακού εξοπλισμού. Οι βασικότερες αιτίες της μείωσης του μέσου μεγέθους των κοπαδιών είναι αφενός η αδυναμία συνέχισης της διαχείρισης σχετικά μεγάλων εκτροφών, λόγω της οικονομικής στενότητας, που δεν επιτρέπει την προμήθεια ζωοτροφών, όσο και αφετέρου η μείωση της χρήσης ξένης μισθωμένης εργασίας. Ως συνέπεια, περιορίσθηκε η πωλούμενη ποσότητα γάλακτος και κρέατος κατά περίπου 20% και 13,5% αντίστοιχα. Καθίσταται προφανής ο περιορισμός του κύκλου εργασιών των εκμεταλλεύσεων, καθώς και η ουσιαστική μείωση της παραγωγικότητάς τους.

Πίνακας 1. Χαρακτηριστικά του δείγματος των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

	2010	2013
1. Αριθμός εκμεταλλεύσεων	41	41
Εφαρμογή βόσκησης	34	41
2. Μέσο μέγεθος κοπαδιού	246,2	214,3
3. Μέση πωλούμενη ποσότητα γάλακτος (τον.)	33,2	26,6
4. Μέση ποσότητα πωλούμενου κρέατος (kg)	1715,6	1482,3

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων έρευνας

Στον Πίνακα 2 παρατίθενται τεχνικά και οικονομικά δεδομένα που αφορούν τη «μέση» αντιπροσωπευτική εκμετάλλευση των 41 εκμεταλλεύσεων του δείγματος. Μεταξύ των μη αναμενόμενων αποτελεσμάτων της έρευνας συγκαταλέγεται η μείωση της καλλιεργούμενης έκτασης για παραγωγή ζωοτροφών. Πράγματι, παρατηρείται μια μείωση κατά 8% και 26% περίπου στην καλλιεργούμενη ξηρική και αρδευόμενη έκταση αντίστοιχα. Οι κυριότεροι παράγοντες που οδήγησαν σε αυτήν την εξέλιξη εντοπίζονται στην αύξηση των τιμών των αναλωσίμων εισροών της φυτικής παραγωγής (σπόρων, λιπασμάτων, φυτοφαρμάκων αλλά και του πετρελαίου). Έτσι, ενώ θα ανέμενε κανείς πως οι αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις θα κατέφευγαν στη χορήγηση ιδιοπαραγόμενων ζωοτροφών, η έλλειψη κεφαλαίου κατέστησε ουσιαστικά αδύνατη την προμήθεια αναλωσίμων εισροών και δεν επέτρεψε, έτσι, την περαιτέρω σύνδεση της ζωικής παραγωγής με τη φυτική. Αντίθετα, οι εκμεταλλεύσεις στράφηκαν περισσότερο προς τη βόσκηση σε κοινοτικούς λειμώνες για την κάλυψη των διατροφικών αναγκών των ζώων.

Σε αυτήν ακριβώς τη διαφοροποίηση στη διαχείριση του κοπαδιού οφείλεται η μείωση της μέσης απόδοσης των κοπαδιών σε γάλα. Η μείωση αυτή αντιστοιχεί σε 8% περίπου (από 125,4 σε 115,3 kg/θηλυκό γαλακτοπαραγωγής) και αντανάκλα τη μείωση της χορήγησης καρπού και συμπυκνωμένων ζωοτροφών, γενικότερα, η οποία υποκαθίσταται από τη βόσκηση. Η αύξηση των τιμών των δημητριακών (καλαμπόκι, σιτάρι, κριθάρι) σε συνδυασμό με την αύξηση των μεταβλητών δαπανών της φυτικής παραγωγής, αποτελούν το βασικό παράγοντα μείωσης των αποδόσεων, ενώ η έλλειψη ρευστότητας, η οποία καταγράφηκε κατά την εξεταζόμενη περίοδο σε αρκετές εκμεταλλεύσεις, λόγω καθυστέρησης πληρωμής από τις γαλακτοβιομηχανίες, εντείνει τις δυσκολίες στη λειτουργία των εκμεταλλεύσεων. Σημειώνεται ότι ειδικά σε εκμεταλλεύσεις που εκτρέφουν φυλές υψηλής παραγωγικότητας, η αδυναμία χορήγησης ζωοτροφών δεν επιτρέπει την αξιοποίηση των θετικών χαρακτηριστικών των εκτρεφόμενων ζώων.

Σύμφωνα με τα αποτελέσματα του Πίνακα 2, η μετάβαση από το 2010 στο 2013 επέφερε μια αύξηση στην καταβαλλόμενη εργασία στην εκμετάλλευση. Έτσι, το 2010 η απαιτούμενη εργασία ήταν 31,6 ώρες/προβατίνα και διαμορφώνεται σε 35,0 ώρες/προβατίνα το 2013. Φαίνεται πως η γεωργική/κτηνοτροφική οικογένεια επιχειρεί να υποκαταστήσει το συντελεστή παραγωγής «κεφάλαιο» με την εργασία, ώστε να συνεχίσει να διαχειρίζεται την οικογενειακή εκμετάλλευση. Πράγματι, η μεταβολή αυτή συνοδεύεται

από μια αντίστοιχη αύξηση των ωρών οικογενειακής καταβαλλόμενης εργασίας (από 24,3 σε 31,8 ώρες/προβατίνα) και μείωση της ξένης καταβαλλόμενης εργασίας (από 7,3 σε 3,2 ώρες/προβατίνα). Διαπιστώνεται, λοιπόν, η επιλογή μιας στρατηγικής «αναδίπλωσης» της οικογένειας, καθώς επιδιώκεται η μείωση της καταβαλλόμενης αμοιβής της ξένης εργασίας και η υποκατάστασή της από την οικογενειακή, της οποίας το εναλλακτικό κόστος χρήσης (η αμοιβή της) δεν επιβαρύνει τις καταβαλλόμενες δαπάνες της εκμετάλλευσης.

Όπως προκύπτει από την περιγραφική ανάλυση των δεδομένων του δείγματος, μόλις 3 από τις συζύγους των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων (ποσοστό 7,3%) ασκούν σήμερα εξωγεωργικό επάγγελμα. Από τις υπόλοιπες, οι περισσότερες απασχολούνται αποκλειστικά στο νοικοκυριό και στην ανατροφή των τέκνων. Έτσι, κατά την περίοδο της κρίσης, η εκμετάλλευση κατέφυγε στη «φτηνή» και άμεσα διαθέσιμη εργασία της συζύγου. Το 2013 η απασχόληση των συζύγων ήταν μια κοινή στρατηγική αντιμετώπισης της οικονομικής δυσπραγίας, η οποία παρατηρήθηκε σε 36 από τις 41 εκμεταλλεύσεις του δείγματος, η οποία, ανάλογα με το μέγεθος και τις ανάγκες της εκμετάλλευσης, ήταν μερική ή πλήρης.

Πίνακας 2. Τεχνικά και οικονομικά δεδομένα του δείγματος των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

	2010	2013
1. Καλλιεργούμενη έκταση (στρ.)	141,5	117,0
Ξηρική	70,4	64,6
Αρδευόμενη	71,1	52,4
2. Απόδοση γάλακτος (kg/προβατίνα)	125,4	115,3
3. Μέση τιμή γάλακτος (€/kg)	0,92	0,93
4. Μέση τιμή κρέατος αμνού (€/kg)	4,45	4,12
5. Απαιτούμενη εργασία (ώρες/προβατίνα)	31,6	35,0
Οικογενειακή (ώρες/προβατίνα)	24,3	31,8
Μισθωμένη (ώρες/προβατίνα)	7,3	3,2

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων έρευνας

Η σύγκριση των μέσων τιμών του γάλακτος και του κρέατος αναδεικνύουν την επίδραση της συλλογικής δράσης των παραγωγών στην οικονομικότητα των εκτροφών τους. Πρόκειται για τα δύο κύρια προϊόντα των εκμεταλλεύσεων του δείγματος. Ενώ, λοιπόν, η τιμή του κρέατος αμνού παρουσιάζει μείωση κατά 7,5% περίπου, η μέση τιμή του γάλακτος παρουσιάζει μια μικρή αύξηση από 0,92 σε 0,93 €/kg. Η πρώτη διαμορφώνεται ατομικά για κάθε παραγωγό, ενώ η δεύτερη επηρεάζεται άμεσα από τη συλλογική διαπραγμάτευση των παραγωγών που είναι μέλη του Συνεταιρισμού. Δεδομένης της αύξησης του κόστους παραγωγής των αγοραζόμενων ζωοτροφών, η αύξηση αυτή κρίνεται μικρή και δεν μπορεί να αντισταθμίσει τις εισοδηματικές απώλειες. Εντούτοις, παρέχει μια χαρακτηριστική εικόνα των αποτελεσμάτων της λειτουργίας του Συνεταιρισμού.

Στον Πίνακα 3 παρατίθεται συγκριτικά η διάρθρωση των δαπανών παραγωγής των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων το 2010 και το 2013. Το κύριο συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί είναι η επιβεβαίωση της εντατικοποίησης των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων ως προς το κεφάλαιο, καθώς οι δαπάνες κεφαλαίου συμμετέχουν κατά τα δύο τρίτα περίπου στη διαμόρφωση των συνολικών δαπανών. Η διάρθρωση των δαπανών κατά τις δύο εξεταζόμενες περιόδους δε μεταβάλλεται ουσιαστικά, ενώ παρατηρείται και μια μικρή σχετικά μείωση των συνολικών δαπανών κατά 4% περίπου. Η μείωση αυτή προκαλείται από μια μικρή μείωση του ενοικίου του εδάφους και από μια μείωση των δαπανών κεφαλαίου. Εντούτοις, ενώ μειώνονται οι συνολικές παραγωγικές δαπάνες, οι δαπάνες ανά προβατίνα αυξάνονται το 2013 σε 347,0€ από 314,4€ το 2010, γεγονός που αποτυπώνει πως σε περίοδο κρίσης η ανταγωνιστικότητα, όπως εκφράζεται μέσω της μείωσης του κόστους παραγωγής, μειώνεται.

Πίνακας 3. Σύνθεση των παραγωγικών δαπανών των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

	2010			2013		
	€	€/προβατίνα	Ποσοστό (%)	€	€/προβατίνα	Ποσοστό (%)
1. Ενοίκιο εδάφους	4947,0	20,1	6,4	3581,9	16,7	4,8
2. Δαπάνες εργασίας	21725,3	88,2	28,1	21887,9	102,1	29,4
Τεκμαρτές	18143,1	73,7	23,4	20437,9	95,4	27,5
Καταβαλλόμενες	3582,1	14,5	4,7	1450,0	6,8	1,9
3. Δαπάνες κεφαλαίου	50756,1	206,1	65,6	48884,7	228,1	65,7
Μεταβλητό κεφάλαιο	28060,6	114,0	36,2	26189,2	122,2	35,2
Λοιπές δαπάνες ζωικ. παρ.	6248,7	25,4	8,1	4614,7	21,5	6,2
Αγορά ζωοτροφών	12757,6	51,8	16,5	11395,1	53,2	15,3
Δαπάνες φυτ. παραγωγής	9054,3	36,8	11,7	10179,4	47,5	13,7
Σταθερό κεφάλαιο	22695,5	92,2	29,3	22695,5	105,9	30,5
ΣΥΝΟΛΟ ΠΑΡ/ΚΩΝ ΔΑΠΑΝΩΝ	77428,4	314,4	100,0	74354,5	347,0	100,0

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων έρευνας

Η ερμηνεία αυτής της σύνθεσης των παραγωγικών δαπανών του 2013 θα πρέπει να αναζητηθεί στις τιμές των εισροών. Σε ό,τι αφορά το έδαφος, η μείωση του ενοικίου οφείλεται σε αντίστοιχη μείωση του καταβαλλόμενου, αλλά και του τεκμαρτού ενοικίου, εξελίξεις που πηγάζουν από τη μείωση της αξίας της γης στην περιοχή. Παρόλα αυτά, συνεκτιμώντας τα αποτελέσματα του Πίνακα 2, παρατηρεί κανείς ότι η μείωση της αξίας του εδάφους δεν αποτέλεσε κίνητρο για αύξηση του μεγέθους των εκμεταλλεύσεων ως προς τους κλάδους φυτικής παραγωγής, λόγω των αυξημένων τιμών των εισροών και της οικονομικής δυσπραγίας. Έτσι, οι δαπάνες εδάφους ανά προβατίνα παρουσιάζουν μείωση από 20,1 σε 16,7€/προβατίνα.

Ως προς τις δαπάνες εργασίας συμμετέχουν κατά 29,4% επί των συνολικών δαπανών το 2013 από 28,1% το 2010. Η αύξηση αυτή, σε συνδυασμό με τη μείωση του μέσου μεγέθους του κοπαδιού, συνεπάγονται ουσιαστική αύξηση των δαπανών εργασίας ανά προβατίνα, από 88,2€ σε 102,1€, εύρημα που επιβεβαιώνει την υποκατάσταση του κεφαλαίου από την εργασία. Μάλιστα, αποτυπώνεται η στροφή προς την οικογενειακή εργασία, η οποία συμμετέχει στη διαμόρφωση των συνολικών δαπανών κατά 27,5% το 2013 έναντι 23,4% το 2010.

Εξετάζοντας τις δαπάνες κεφαλαίου, προκύπτει ότι οι δαπάνες του σταθερού κεφαλαίου (απόσβεση, τόκοι, ασφάλιστρα, συντήρηση) είναι η βασικότερη πηγή δαπανών για τη «μέση» αντιπροσωπευτική εκμετάλλευση. Μάλιστα, η συμμετοχή τους στη διαμόρφωση των συνολικών δαπανών το 2013 παρουσιάζει μια ελαφρά αύξηση σε σχέση με το 2010 (από 29,3% σε 30,5%). Η ουσιαστική αύξηση των δαπανών σταθερού κεφαλαίου ανά προβατίνα (από 92,2 σε 105,9 €/προβατίνα) αναδεικνύει το πρόβλημα που πηγάζει από την ελλιπή αξιοποίηση των διαθέσιμων υποδομών, λόγω μείωσης του μεγέθους των κοπαδιών, η οποία συνεπάγεται μη ορθολογική αξιοποίηση των υπόλοιπων συντελεστών παραγωγής και εντείνοντας, εν τέλει, την αύξηση του κόστους παραγωγής.

Ως προς το μεταβλητό κεφάλαιο, παρατηρείται μείωση των συνολικών δαπανών για αγορά ζωοτροφών και τον κλάδο της ζωικής παραγωγής και αύξηση των δαπανών φυτικής παραγωγής. Όμως, όταν οι δαπάνες αυτές ανάγονται ανά προβατίνα, παρατηρείται μια σημαντική αύξηση του κόστους διατροφής των ζώων, λόγω αύξησης των δαπανών για αγοραζόμενες ζωοτροφές (από 51,8 σε 53,2 €/προβατίνα), κυρίως όμως λόγω της επιβάρυνσης που προκύπτει από αύξηση των δαπανών φυτικής παραγωγής (από 36,8€/προβατίνα σε 47,5€/προβατίνα). Εδώ αποτυπώνονται οι επιπτώσεις της αύξησης του κόστους των εισροών, καθώς, ενώ η διατροφή των κοπαδιών στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στη βόσκηση, η εκμετάλλευση επιβαρύνεται με επιπλέον δαπάνες διατροφής, αν και χορηγεί μικρότερες ποσότητες ζωοτροφών. Το ίδιο επιβεβαιώνεται εξετάζοντας τις συνολικές δαπάνες κεφαλαίου ανά προβατίνα, οι οποίες αυξάνονται από 206,1€ σε 228,1€.

5.2. Οικονομικά αποτελέσματα των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων

Οι μεταβολές στα οικονομικά αποτελέσματα των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων του δείγματος παρατίθενται στον Πίνακα 4. Η ακαθάριστη πρόσοδος της «μέσης» αντιπροσωπευτικής εκμετάλλευσης μειώνεται κατά 18% περίπου, ως αποτέλεσμα, κυρίως, της μείωσης του μέσου μεγέθους των κοπαδιών. Η ακαθάριστη πρόσοδος ανά προβατίνα παρουσιάζει μείωση κατά 6,6% περίπου, η οποία αποτυπώνει την επίπτωση των μειωμένων αποδόσεων γάλακτος και των χαμηλότερων τιμών κρέατος, ενώ περιορίζεται

λόγω της επίτευξης καλύτερων τιμών γάλακτος, λόγω της συλλογικής διαπραγμάτευσης μέσω του Συνεταιρισμού.

Πίνακας 4. Οικονομικά αποτελέσματα των αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στο Νομό Έβρου

Οικονομικά αποτελέσματα	2010		2013	
	€	€/προβατίνα	€	€/προβατίνα
Ακαθάριστη πρόσοδος	38377,1	155,8	31180,1	145,5
Δαπάνες	77428,3	314,4	74354,5	347,0
Καθαρό κέρδος/Ζημία	-39051,2	-158,6	-43174,4	-201,5
Ακαθάριστο κέρδος	10316,5	41,9	4990,9	23,3
Πρόσοδος εργασίας	-17325,9	-70,4	-21286,4	-99,3
Γεωργικό εισόδημα	-5797,4	-23,5	-11123,0	-51,9

Πηγή: Επεξεργασία στοιχείων έρευνας

Η μείωση της ακαθάριστης προσόδου είναι συγκριτικά υψηλότερη από τη μείωση των παραγωγικών δαπανών και αυτό συνεπάγεται την περαιτέρω αύξηση της ζημίας που παρουσιάζουν οι αιγοπροβατοτροφικές εκμεταλλεύσεις. Ήδη από το 2010, η μέση αιγοπροβατοτροφική εκμετάλλευση λειτουργούσε με ζημία 39051,2€ ή 158,6€/προβατίνα, όμως το 2013 η ζημία αυξάνεται ουσιαστικά σε 43174,4€ ή σε 201,5€/προβατίνα. Είναι, έτσι, σαφές πως η λειτουργία των εντατικής μορφής εκμεταλλεύσεων ήταν ήδη μη συμφέρουσα από το 2010 και η επιδείνωση του οικονομικού περιβάλλοντος απλά ενέτεινε το πρόβλημα.

Η περιορισμένη ρευστότητα των εκμεταλλεύσεων αποτυπώνεται στο χαμηλό ακαθάριστο κέρδος που επιτυγχάνει η «μέση» αντιπροσωπευτική εκμετάλλευση του δείγματος. Πράγματι, το συνολικό ακαθάριστο κέρδος μειώνεται κατά 51,6% από το 2010 ως το 2013, ενώ όταν εκφράζεται ανά προβατίνα η μείωση αγγίζει το 44,3%. Δεδομένου ότι το ακαθάριστο κέρδος εκφράζει το χρηματικό ποσό που απομένει στον παραγωγό μετά την πληρωμή των άμεσων δαπανών του (δηλαδή των μεταβλητών δαπανών), καθίσταται προφανής η δυσχέρεια αντιμετώπισης των δαπανών σταθερού κεφαλαίου, εδάφους και εργασίας.

Μια ακόμα ενδιαφέρουσα παρατήρηση διαφαίνεται μέσα από την περαιτέρω μείωση της προσόδου εργασίας των εκμεταλλεύσεων. Η μείωση κατά 22,8% της προσόδου εργασίας δείχνει τη δυσχερή κατάσταση των εκμεταλλεύσεων. Συγχρόνως, όμως, αυτό που είναι σημαντικότερο είναι πως η πρόσοδος εργασίας είναι αρνητική, συνεπώς η απασχόληση στην αιγοπροβατοτροφική εκμετάλλευση δεν είναι συμφέρουσα, ακόμα και σε ένα οικονομικό περιβάλλον με ελάχιστες ή και μηδενικές ευκαιρίες απασχόλησης.

Προς την ίδια κατεύθυνση υποδεικνύει και το αρνητικό γεωργικό εισόδημα. Ήδη από το 2010 ήταν αρνητικό (-23,5€/προβατίνα), γεγονός που από τότε αναδεικνυε πως η «μέση» αντιπροσωπευτική αιγοπροβατοτροφική εκμετάλλευση δεν ήταν βιώσιμη. Το

αρνητικό γεωργικό εισόδημα υπερδιπλασιάστηκε μέχρι το 2013, οπότε και φάνηκε ότι όλοι οι συντελεστές παραγωγής που αξιοποιούνται στην εκμετάλλευση υπαμείβονται.

6. Συμπεράσματα - Συζήτηση

Ο τομέας της αιγοπροβατοτροφίας, όπως και γενικότερα ο αγροτικός τομέας στη χώρα καλείται να μεταβεί στη βιωσιμότητα, της οποίας τα στοιχεία αναζητά, απομακρυνόμενη από την «ουτοπική» επιδίωξη της μείωσης του κόστους παραγωγής ως παράγοντα αύξησης της ανταγωνιστικότητας, καθώς, όπως απέδειξε η έρευνα, δεν είναι ικανή να αναστρέψει τις επιπτώσεις της οικονομικής δυσπραγίας. Φαίνεται πως η μετάβαση αυτή είναι μια δυναμική διαδικασία αλλαγών όχι μόνο στην τεχνολογία και την οικονομία, αλλά και την κοινωνία, τους θεσμούς, τις αξίες.

Η σημερινή κρίση ανέδειξε εγγενή προβλήματα των κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων, που έχουν να κάνουν με διαρθρωτικά και οργανωτικά προβλήματα, με την κρίση των θεσμών στις αγροτικές κοινωνίες, την κρίση στις σχέσεις μεταξύ παραγωγών και κράτους, την στρέβλωση στις σχέσεις μεταξύ παραγωγών και ιδιωτικού τομέα. Η ισορροπία της περασμένης δεκαετίας ήταν πλαστή, καθώς οι βάσεις της δεν ήταν στέρεες. Στηριζόταν σε μη ορθολογικές επενδύσεις που πραγματοποιήθηκαν με υπερβολικό δανεισμό, σε ελλιπή πληροφόρηση σχετικά με την αγορά, σε μη υγιείς σχέσεις με τους συμβουλευτικούς φορείς, τόσο τους δημόσιους όσο και τους ιδιωτικούς.

Οι δράσεις των παραγωγών σήμερα για να αντιμετωπίσουν την κρίση έχουν μια «αμυντική» αφετηρία, καθώς δεν ήταν προετοιμασμένοι για αυτές τις καταστάσεις, όπως άλλωστε και το σύνολο της ελληνικής κοινωνίας. Καθώς η επιβίωση του προϋπάρχοντος καθεστώτος είναι αδύνατη στις σημερινές συγκυρίες, οι παραγωγοί καλούνται να μεταβούν σε ένα νέο επίπεδο ισορροπίας, που προς το παρόν αναζητούν τις βάσεις του. Η μετάβαση στο νέο επίπεδο δεν μπορεί να γίνει χωρίς απώλειες. Οι απώλειες αυτές είναι υλικές, αλλά και ηθικές. Υλικές, καθώς ένας αριθμός κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων οδηγείται στην εξαφάνιση, άλλες αναγκάζονται να μειώσουν το ζωικό κεφάλαιο ή τον μηχανολογικό τους εξοπλισμό, ενώ οι πιο ήπιες είναι οι αλλαγές στη διατροφή των ζώων. Ηθικές, καθώς όπως δηλώνουν οι παραγωγοί έχουν χάσει την αξιοπιστία τους ως επιχειρηματίες στην τοπική κοινωνία και κατά συνέπεια την αξιοπρέπεια και τον αυτοσεβασμό τους. «Ο λόγος μου έπιανε τόπο στην περιοχή μου. Τώρα δε με εμπιστεύονται. Αυτό για μένα είναι το χειρότερο». Μπορεί η τοπική κοινωνία να αντιλαμβάνεται τους εξωγενείς παράγοντες που τους οδήγησαν στη σημερινή κατάσταση και να μην επιρρίπτει άμεσα ευθύνες, ωστόσο κάποιος παραγωγός δηλώνει «ντρέπομαι πια να πάω στο καφενείο».

Η αγροτική οικογένεια αναδιπλώνεται και αναζητά λύσεις εκ των έσω. Δεν ελπίζει πλέον σε εξωτερικές βοήθειες από ΕΕ (επιδοτήσεις), Κράτος (συμβουλευτικές υπηρεσίες), Τράπεζες (για δάνεια), ιδιωτικός τομέας (συμβουλευτικές υπηρεσίες). Αναδιπλώνεται και ανατρέχει στη μόνη σταθερή της βάση που είναι η οικογενειακή εργασία, τόσο του ίδιου του αρχηγού της εκμετάλλευσης, όσο και των υπόλοιπων μελών της, κατά κύριο λόγο της

συζύγου. Επανανακαλύπτει τη συνεισφορά της οικογενειακής εργασίας στη λειτουργία της κτηνοτροφικής εκμετάλλευσης. Παράλληλα στρέφεται και στην ίδια την κοινότητα και προσπαθεί να θυμηθεί παλιές ή να δημιουργήσει νέες συνέργειες μεταξύ των μελών της. Επανανακαλύπτει την αξία των συλλογικοτήτων και μέσω αυτών προσπαθεί να αντιμετωπίσει τις πρωτόγνωρες δυσκολίες. Η ίδρυση και η λειτουργία του Συνεταιρισμού φαίνεται πως παρέχει τη μόνη, ίσως, προοπτική για τον κλάδο στην περιοχή.

Ωστόσο, αυτή η αναδίπλωση είναι πολύ πιθανό να προκαλέσει εσωστρέφεια και δυσπιστία μελλοντικά σε οτιδήποτε νέο και καινοτόμο. Πράγματι, όσοι επένδυσαν στο σύστημα της εντατικής κτηνοτροφίας κατά την περασμένη δεκαετία εισήγαγαν μια σημαντική καινοτομία για την περιοχή. Η τοπική κοινωνία αναγνώρισε στα πρόσωπά τους τους τολμηρούς καινοτόμους. Σήμερα, το αδιέξοδο στο οποίο έχουν οδηγηθεί καθιστά, τόσο τους ίδιους όσο και την ευρύτερη τοπική κοινωνία, επιφυλακτικούς σε οποιαδήποτε καινοτόμα δράση.

Η κατάσταση στην οποία έχουν περιέλθει οι προβατοτρόφοι του Νομού Έβρου αντικατοπτρίζει λίγο πολύ την κατάσταση των παραγωγών της χώρας που έκαναν σημαντικές επενδύσεις στη γεωργική/κτηνοτροφική τους εκμετάλλευση κατά την τελευταία δεκαετία. Πέρα από τις ατομικές ή/και συλλογικές προσπάθειες που καταβάλλουν οι ίδιοι και πέρα από το πόσο αυτές θα κριθούν αποτελεσματικές στο εγγύς μέλλον, ζητούμενο για το απώτερο μέλλον εξακολουθεί να παραμένει η υπέρβαση των διαρθρωτικών προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας μέσα από τις θεσμικές και οργανωτικές παρεμβάσεις με στόχο την προώθηση της συλλογικότητας ως ένα σταθερό μηχανισμό τόσο αντιμετώπισης κρίσεων, όσο, και κυρίως, μηχανισμού διαπραγμάτευσης μεταξύ των παραγωγών και της ευρύτερης κοινωνίας και του κράτους για το ρόλο της γεωργίας στις σύγχρονες κοινωνίες. Με άλλα λόγια, ένα νέο κοινωνικό συμβόλαιο για τη γεωργία και την ύπαιθρο, δηλαδή την αναγνώριση τόσο από τους ίδιους τους παραγωγούς όσο και από την ευρύτερη κοινωνία των πολλαπλών ρόλων που επιτελεί εντός των σύγχρονων κοινωνιών, μέσα από τον επαναπροσδιορισμό των δημόσιων πολιτικών για τη στήριξή της. Με άλλα λόγια, οι σημερινές καταστάσεις κρίσης που βιώνουν οι γεωργοί και κτηνοτρόφοι της χώρας δίνει το έναυσμα για μια εξ' αρχής συζήτηση για το ρόλο της γεωργίας στην οικονομία, αλλά και την ευρύτερη κοινωνία. Ο ευρύτερος αυτός ρόλος του κτηνοτροφικού επαγγέλματος αποτυπώνεται σε αυτό που δήλωσε ένας από τους προβατοτρόφους της έρευνας: «συσσωρεύω ζημίες, αλλά συνεχίζω».

Βιβλιογραφία

ΕΛΣΤΑΤ (Ελληνική Στατιστική Αρχή) (2012). www.statistics.gr

Καμινάρη – Κλήμη, Ο. και Παπαγεωργίου, Κ.Λ. (2010). Κοινωνική Οικονομία: Μια πρώτη προσέγγιση. Ελληνοεκδοτική, σελ. 247.

- Καρανικόλας, Π. και Μαρτίνος, Ν. (2012). Η ελληνική γεωργία μπροστά στην κρίση: προβλήματα και προοπτικές. Retrieved on May 2013 from: <http://ardin-rixi.gr/archives/3811>
- Καρελάκης, Χ., Άμπας, Ζ. και Πολύμερος, Κ. (2012). Τακτικές Διαχείρισης Κτηνοτροφικών Μονάδων σε Περίοδο Οικονομικής Κρίσης. **12^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας Α.Π.Θ., 22-24 Νοεμβρίου 2012, Θεσσαλονίκη**
- Κιτσοπανίδης, Γ. (2006) Οικονομική Ζωικής Παραγωγής. Θεσσαλονίκη: Ζήτη.
- Μπουρδάρας Δ. (2005). Η στήριξη της ελληνικής γεωργίας κατά την περίοδο 1989-1997: Συμπεράσματα και κριτική. 8^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας, Αγρότυπος, Θεσσαλονίκη, σσ. 145-153.
- Μπουρδάρας Δ. (2008). Δημοσιονομικές πτυχές της εφαρμογής της ΚΑΠ στην Ελλάδα», στο Ελληνική Γεωργία και Αγροτική Πολιτική. Κριμπάς Κ. και Λουλούδης Λ., (Επιμ.), Ακαδημία Αθηνών, σσ. 51-58.
- ΠΑΣΕΓΕΣ (2012). Πρόσφατες Εξελίξεις στην Αγροτική Οικονομία της Ελλάδος. Αθήνα.
- Ψυχουδάκης, Α. (1998). Σημειώσεις Γεωργικής Πολιτικής. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τομέας Αγροτικής Οικονομίας
- Cessna, J. (2010). Situation and Outlook for the U.S. Dairy Industry, Published on Agricultural Outlook Forum 2010, retrieved on October 2010 from: http://www.usda.gov/oce/forum/2010_Speeches/Speeches/DairyOutlook2010.pdf
- DiNapoli, T. P., and Bleiwas, K. B. (2010). The Role of Agriculture in the New York State Economy, New York State Comptroller, Report 21-2010, retrieved on March 11, 2012 from <http://www.osc.state.ny.us/reports/other/agriculture21-2010.pdf>
- Eurostat (2011). Economic Accounts of Agriculture. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/agriculture>
- Franks J.R. (1998). Predicting Financial Stress in Farm Businesses. European Review of Agricultural Economics, Vol. 25, pp. 30-52.
- Kitching, J., Blackburn, R., Smallbone, D., and Dixon, S. (2009). Business Strategies And Performance During Difficult Economic Conditions, for the Department Of Business Innovation And Skills (BIS), June 2009, URN 09/1031.
- Laitinen, E.K. (2000). Long-term success of adaptation strategies: evidence from Finnish companies, Long Range Planning, Vol. 33, pp. 805-30.
- Pearce, J.A. and Michael, S.C. (1997). Marketing strategies that make entrepreneurial firms recession resistant, Journal of Business Venturing, Vol. 12, pp. 301-14.
- Schumpeter, Joseph A. (1945). The Future of Private Enterprise in the Face of Modern Socialistic Tendencies," in Joseph A. Schumpeter: The Economics and Sociology of Capitalism, edited by Richard Swedberg, Princeton: Princeton University Press, 1991.

Whatmore, S., Munton, R., Little, J., and Marsden, T. (1987). Towards a Typology of Farm Businesses in Contemporary British Agriculture, *Sociologia Ruralis* XXVII (1), pp. 20-37.

Zehir, C. (2005). The activation level of crises and the change of strategic targets of enterprises in Turkey during the depression era, *Journal of the American Academy of Business*, Vol. 5, No. 2, pp. 293-299.

PROCEEDINGS

XXVth Congress of the
European Rural Society for Rural Sociology: Rural resilience and vulnerability,
Florence, 29 July – 1 August

Traditional and modern family farms facing crisis: return to the female labor. The case of sheep farms in northern Greece

Stavriani Koutsou, Athanasios Ragkos, Zaphiris Abas, Theodora Tsivara and Vasiliki Laga¹
Abstract – The purpose of this study is to investigate the strategies undertaken by livestock farms in northern Greece in order to cope with the financial crisis. Data from a survey of two equal-sized sub-samples, one of each type of local sheep and goat farms (extensive farms of members of the Muslim minority and intensive farms of Christians) are analyzed. It is illustrated that in extensive farms, the role of the spouse is central, as before the crisis, while in the “intensive” ones, spouse labour substitutes hired male labour, which was widely used before the crisis. Through this process, apart from its role in reducing financial costs, they re-discover the quality of female labor; the analysis reveals special capabilities of female family workers, who undertake particular tasks within the family livestock farm.

INTRODUCTION

Many scholars agree that flexibility, as one of the main features of family farms, enables them to survive under volatile social and economic conditions. One of the sources of this flexibility lies on the use of the unpaid family labor of all members (husband, wife, children and sometimes other persons with kinship relationships). When necessary, family farms may resort to their own labor resources in order to survive (Holzner, 2008).

Currently, the economic crisis in Greece challenges the flexibility of family farms for once again, being the cause of a series of tensions, whose resolution requires a variety of organizational strategies to be put in place. Such strategies usually include pluriactivity (Price and Evans, 2006), as family members seek employment outside the farm family business in order, nonetheless, to sustain the family farm and ensure its reproduction. However, the generalized consequences of the crisis heavily increase unemployment in all sectors, which not only does not permit farms to choose this strategy, but compels family members who worked in other sectors of the economy in times of prosperity to return to the farm (Psychoudakis, 1998).

The woman’s role in the farm family business has been altered since the post-war period, because agriculture’s mechanization brought about a general “masculinization” of the agricultural sector (Sauge-res 2002). Women became “helpers” or sought for employment in other sectors, while, in several cases the work of the male family members was supplemented by hired labor. Nevertheless, it was not easy for farms to substitute the quality of the female labor; as Herron and Skinner (2012) point out,

¹ Stavriani Koutsou is Associate Professor, Department of Rural Development and Agribusiness Management, Alexander Technological Educational Institute of Thessaloniki, Greece. (skoutsou@farm.teithe.gr)

Athanasios Ragkos is an Agricultural Economist - Researcher, Department of Animal Production, Alexander Technological Educational Institute of Thessaloniki, Greece (ragkosagrecon@mail.com)

Zaphiris Abas is Associate Professor, Department of Agricultural Development, Democritus University of Thrace, Orestiada, Greece (abas@agro.duth.gr)

Theodora Tsivara is an Agriculturalist, Department of Agricultural Development, Democritus University of Thrace, Orestiada, Greece

Vasiliki Laga is Professor, Department of Animal Production, Alexander Technological Educational Institute of Thessaloniki, Greece (lagka@ap.teithe.gr)

womens' labor is endowed with particular emotional elements "...which is crucial for the sustainability of rural people and places".

This paper investigates the organizational strategies of sheep farms in the region of Evros, Northern Greece, when it comes to family labor, particularly of female members, in order to confront with the financial crisis. Two distinct groups of sheep farms can be detected in the area: the first, the "Extensive" one, consists of traditional sheep farms which can be found throughout the communities of the Muslim minority, in the highlands; the second group, the "Intensive", includes modern sheep farms in the lowlands. Before the crisis, the former group did not invest capital and relied exclusively on family labor, mainly of female spouses, as men were mainly employed off-farm, often outside the boundaries of the rural community, in cities nearby or in other parts of the country. The latter group undertook considerable investments and sought for hired labor (mainly immigrants from Bulgaria), which gradually substituted family labor, particularly of female members.

METHODOLOGICAL FRAMEWORK

The data for the analysis were gathered through a questionnaire survey during the summer of 2012 in Northern Evros, which is situated in the north-eastern border of Greece. The sample included 41 farms from each system, which accounts for a total of 82 valid questionnaires. Both heads-of-farms and their wives were interviewed in order to record the structure of on-farm labor.

RESULTS

The differences between the two systems in terms of labour are presented in Table 1. Labour requirements within the "Intensive" system are almost twice more than within the "Extensive" one (35.0 h/animal compared to 18.8 h/animal). This is mainly due to differences in animal breeds, as Lacaune and Chios sheep, commonly reared within the "Intensive" system, are more productive but less resilient to adverse conditions, hence more demanding in terms of human labour. This is also why "Intensive" flocks are smaller than the "Extensive" ones, which rear indigenous breeds (214.3 and 330.7 animals respectively). Under current conditions, "Intensive" farmers are substituting capital for labour, in order to survive the limited availability of funds.

Table 1. Family and hired labour requirements

System	Family		Hired		Total	
	Hours	h/an.	Hours	h/an.	Hours	h/an.
Extensive	6230	18,8	-	-	6230	18,8
Intensive	6813	31,8	696	3,2	7509	35,0

Another interesting feature in Table 1 lies in the composition of labour requirements. "Extensive" farm families are the sole source of farm labour, while the "Intensive" farm family, apart from working more, has to resort to hired labour as well (3,2h/animal). Before the crisis, the latter were far more heavily dependent on hired labour; the financial stress is the factor which pushed them to a shift towards family, and predominantly female, labour.

Table 2. Family labour in the two systems: the participation of female labour

System	Husband		Wife		Other	
	Hours	h/an.	Hours	h/an.	Hours	h/an.
Extensive	2402	7,3	2865	8,7	964	2,9
Intensive	3356	15,7	2190	10,2	1267	5,9

As can be seen in Table 2, "Intensive" farm wives actually contribute about one third of the total family labour requirements, their husbands undertake almost half of the work,

while a small part of the total family labour comes from other members (children and grandparents). In other words, the "Intensive" livestock farms in Evros have kept their "masculine" identity. The "Extensive" system, however, is different. Women continue to do most of the work, as in the past, despite the fact that some of the husbands returned to the rural community and the family farm, because of unemployment in other sectors (while others immigrated to other countries).

The quality elements of the female work are illustrated in Table 3. "Extensive" farm spouses, who have traditionally been in charge of the farm, participate in everyday jobs (milking, feeding and cleaning). On the other hand, one of the main everyday works of "Intensive" farm women is grazing, apart from milking, which is the most-time consuming chore within the farm in general. It seems that male members continue to work inside the stable, by doing the same jobs that they used to before the crisis, while female members literally "re-substituted" hired workers, by undertaking their mere everyday duties.

Female family members are also active in non-regular chores (denoted "others" in Table 3), for example during the birth season or in taking care of young ewes. Quoting some of the interviewed spouses "Now I am in charge of births. I feel that sheep are mothers and I take care of them. I also take care of young ewes, especially the weak ones. Men are not patient with births and young ewes" while a husband said "Indeed, since my wife started to work in the farm the mortality of young ewes was considerably reduced".

Table 3. Chores undertaken by spouses

System	Chores (h/day)				
	Milking	Feeding	Cleaning	Grazing	Other
Extensive	3,2	1,7	1,7	0,4	0,8
Intensive	1,9	0,7	0,6	1,2	1,7

CONCLUSIONS

This research illustrates the different courses of the two systems. During the period before the crisis, extensive farms managed to safeguard their traditional and family character, while the intensive ones divested both these characters. Nowadays, the crisis has not affected the character of the "Extensive" farms, but, on the other hand, pushed "Intensive" farms towards rediscovering their family roots and the quality elements of female labour; it is not certain, nonetheless, that this development should ascertain their viability. The examination of these two different courses provides evidence of the stability of traditional farms and of the vulnerability of modern farms in times of crisis.

ACKNOWLEDGEMENT

The authors gratefully acknowledge the financial contribution of the Research Committee of the Alexander Technological Educational Institute of Thessaloniki.

REFERENCES

- Herron, R.V. and Skinner, M.W. (2012). Farmwomen's emotional geographies of care: a view from rural Ontario. *Gender, Place and Culture* 19(2):232-248.
- Holzner, B.M. (2008). Agrarian restructuring and gender – designing family farms in Central and Eastern Europe. *Gender, Place and Culture* 15(4):431-443.
- Price, L. And Evans, N. (2006). From "Good as gold" to "Gold diggers": Farming women and the survival of British family farming. *Sociologia Ruralis* 46(4):280-298.
- Psychoudakis, A. (1998). *Notes on Agricultural Policy*, Thessaloniki: Aristotle University, Department of Agricultural Economics.
- Saugeres, L. (2002). Of tractors and men: Masculinity, technology and power in a French farming community. *Sociologia Ruralis* 42(2):143-159.